

Віктор Дудко

МАРКО ВОВЧОК У ЖУРНАЛІ «ОСНОВА»: РЕАЛІЇ І МІФИ

У статті вперше цілісно досліджено історію участі Марка Вовчка в українському журналі «Основа». Відтворено обставини публікації в часописі її оповідань і повістей, уточнено хронологію виплати авторського гонорару, розглянуто синхронні відгуки В. Білозерського, провідних авторів видання М. Костомарова і П. Куліша про твори письменниці. Значну увагу приділено дискусійним аспектам теми.

***Ключові слова:** літературна преса, редактор, літературний гонорар.*

Viktor Dudko. Marko Vovchok in «Osnova» journal: realities and myths

In this article the history of Marko Vovchok's contribution to Ukrainian journal «Osnova» is first time entirely researched. Circumstances of her stories and novels publication are recreated, chronology of payment author's emoluments is specified, synchronous reviews by V. Bilozersky and leading authors of the edition M. Kostomarov and P. Kulish about writer's works are considered. Special attention is paid to disputable aspects of the subject.

***Keywords:** literary press, editor, literary emolument.*

Марко Вовчок належала до емблематичних авторів українського часопису «Основа» (1861-1862), зміщені на сторінках видання твори письменниці давно стали класичними. Проте історію її участі в журналі досі докладно не з'ясовано. Принагідні спроби висвітлити відповідну проблематику не були успішними. Михайло Бернштейн використав фактичний матеріал про

участь письменниці в «Основі» дуже селективно і переважно оминув контroversійні аспекти теми¹. Окремі з них імпліцитно означив Павло Федченко, який, однак, з огляду на конспективний формат публікації не мав змоги докладно дослідити залучені джерела². «Основ'янські» ж фрагменти праць Андрія Недзвідського про письменницю, як з'ясовується, цілком належать до корпусу «літературних легенд, яких так багато маємо у біографії Марка Вовчка»³.

Загально характеризуючи «Основу» й обставини участі письменниці в часописі, Недзвідський зазначав, що після смерті Шевченка «біля журнального керма» залишилися Білозерський і Куліш, які «почали повертати його в ліберально-націоналістичний бік»⁴. Як писав дослідник, твори Марка Вовчка «з виразно демократичною тенденцією були не до смаку керівництву журналу, а надто Кулішеві. Повість “Інститутка”, яка в російському перекладі з'явилась ще у 1860 р. на сторінках “Отечественных записок”, а в 1861 р. увійшла до виданої Кожанчиковим збірки “Новые повести и рассказы”, була надрукована в “Основі” аж у березні 1862 р. Гальмувалось друкування і інших творів Марка Вовчка. Систематично затримувався гононар, що для Марії Олександрівни, яка жила виключно з літературного заробітку, було дуже дошкульним. Правда, фінансові справи “Основі” були далеко не блискучі, але в розрахунках

¹ *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х рр. XIX ст. - К., 1959. - С. 32-33, 159, 193.

² Див.: *Федченко П.М.* Марко Вовчок і преса // Вісник Київського університету. Серія філології і журналістики. - 1960. - № 3. - Вип. 2. - С. 104-105, 107.

³ Твори Марка Вовчка / За ред. і з крит.-біограф. розвідкою Ол. Дорошкевича. - [К.], 1928. - Т. IV. - С. 172. Далі посилаюся на це видання в тексті, вказуючи том (римською цифрою) і сторінку.

⁴ *Недзвідський А.В.* Українські літературно-журнальні і видавничі зв'язки Марка Вовчка у 60-70-х роках // Радянське літературознавство. - 1959. - № 6. - С. 55. Далі посилаюся на цю статтю скорочено: *Недзвідський*, сторінка.

з першим своїм найавторитетнішим автором редакція могла б бути акуратнішою. Може здаватись, що й затримуванням творів, і неакуратністю в грошових розрахунках редакція хотіла відштовхнути від журналу не дуже бажану співробітницю-демократку»⁵.

З'ясовуючи міру доказовості аргументації дослідника, ясна річ, випадає обговорювати не звичну для часу написання його статті риторику про «ліберально-націоналістичний» ухил часопису і не заувагу про те, що твори письменниці «з виразно демократичною тенденцією були не до смаку керівництву журналу», а виключно фактичний бік справи. Хоча, слід зазначити, саме ідеологічний чинник істотно вплинув на дослідницьку «оптику» Недзвідського, виявившись у тенденційному підході до добору й інтерпретації фактичного матеріалу.

Цю статтю, в якій висвітлюються дискусійні аспекти теми, підготовлено переважно на основі джерел, уже запроваджених до наукового вжитку. Однак інформаційний потенціал приступних дослідникам документів досі не було використано повною мірою, оскільки вони не розглядалися комплексно. За умови системного вивчення ці матеріали дають змогу коректно реконструювати важливі епізоди як творчої біографії письменниці, так і власне історії «Основи».

1

Восени 1860 р. в оголошенні про видання «Основи» у 1861 р. зазначалося, що на той час редакція її посідала, зокрема, твори Марка Вовчка - «восьмь повестей и рассказов на

⁵ Там само. Ці міркування дослідник повторив із незначними варіаціями і в докторській дисертації (див.: *Недзведский А.В.* Марко Вовчок в русском и украинском литературном окружении: Автореф. дис. [...] д. филол. н. - Л.; Одесса, 1963. - С. 36-37), і в інших дослідженнях (напр., див.: *Недзвідський АВ.* 1) Російські романи й повісті Марка Вовчка 1861-1875 рр. - Одеса, 1961. - С. 25-26; 2) Марко Вовчок: Семінарій. - К., 1981. - С. 137-138).

ю[жно]р[усском] яз[ыке]»⁶. У 1861 р. було опубліковано твори «Три доли» (січень), «Не до пари» (березень), «Два сини» (квітень), «Ледащиця» (липень), у 1862 р. - «Від себе не втечеш» (січень) та «Інститутка» (березень). Крім того, як далі буде показано, Білозерський, розпочинаючи видання «Основи», мав також оповідання Марка Вовчка «Дяк» і «Мотря»⁷, що на сторінках видання не з'явилися.

Микола Костомаров, описуючи стосунки Білозерського з провідними авторами часопису у перші місяці його видання, зазначав у листі до Данила Мордовця від 1 березня 1861 р.: «Трудно решить, кто виноват в том смятении, какое царствует в малорусском кружке, о чем пишет Вам Кулиш. Что касается до меня, то я нахожусь и с Белозерским, и с Кулишом одинаково в хороших отношениях. У них разные вкусы: напр[имер], Кулиш хотел, чтобы “Три доли” Марка Вовчка не помещались, ставя их ниже всякой критики; Белозерский, напротив, превозносит эту повесть»⁸. Відомі й тогочасні висловлювання самого

⁶ Українська преса: Хрестоматія. - Львів, 1999. - Т. 1: Преса Східної України 60-х років XIX ст. / За ред. М.Ф. Нечиталока. - С. 92.

⁷ Борис Лобач-Жученко називав «Дяка» і «Мотрю» серед восьми творів письменниці, про які йшлося у передплатному оголошенні на 1861 р., гіпотетично (*Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - Вид. 2-е, доп. - К., 1983. - С. 99). При цьому він покликався на одну зі студій Василя Доманицького, який насправді на підставі хибно датованого першого редакційного рахунку писав про наявність обох цих оповідань у редакції «Основи» влітку 1862 р. (див.: *Доманицький В.* Марія Олександрівна Маркович - авторка «Народніх оповідань»: (На основі нових матеріалів) // Літературно-науковий вістник. - 1908. - Т. ХІ. - Кн. 1. - С. 73). Про датування відповідного документа див. далі.

⁸ *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку - писанка П. Ол. Кулішеві. - СПб., 1882. - С. 25. Лобач-Жученко, цитуючи лист Костомарова до Мордовця за іншою публікацією, де не було позначено його дату (див.: *Мордовцев Д.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове // Русская старина. - 1885. - Т. 46. - Июнь. - С. 628), помилково вважав, що відповідний епістолярний документ постав у середині березня 1862 р. (див.: *Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С. 116).

Пантелеймона Куліша про «Три доли». Він трактував цей твір у листі до Михайла Юзефовича від 12 лютого 1861 р. як «плохую, крайне плохую повесть»: «Это профанация святыни народного вкуса, это - жалкое исчадие денежного вдохновения! Я крепко недоволен на “Основу” за помещение подобной прозы и стихов. [...] Имея возможность выразаться на языке великорусском, мы должны с крайней осторожностью делать шаги вперед в украинском, чтоб из нашей юной словесности не вышла польско-московско-французская горничная, которой народ наш не захочет знать»⁹. Так само критично висловлювався Куліш про повість у листах до Олександра Кониського. 23 січня 1861 р., невдовзі після виходу у світ першого числа «Основи», яке ще не встигло потрапити до полтавських передплатників, Куліш писав про «Три доли»: «[...] се тільки на сон грядущий годиться. Бачте, грошей до зарізу треба, так він і пише що попадає, а дурний редактор платить - читайте на здоров'є. А, може, Ви і вподобаєте, може, воно й гарно, тільки не по моему смаку»¹⁰. Повість справді заімпонувала полтавцям, про що невдовзі Кониський інформував Куліша¹¹, який відреагував на це повідомлення (у листі без авторської дати¹²) таким чином: «Если полтавцев удовлетворяют такие вещи, как “Три доли”, то не стоит писать по-украински. Если это - их земляки и землячки, то надо искать другой родины. Так-то Вы проникаете в дух украинского народа, и еще хотите, чтобы “москальи” уважали украиноманию! По-моему, так “Три доли” - жалкое подражание автора первым

В обох публікаціях даного епістолярного фрагмента назву повісті Марка Вовчка відтворено помилково - «Три дні».

9 Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843-1861 гг.) // Киевская старина. - 1899. - Т. LXIV. - Март. - Отд. I. - С. 322-323.

¹⁰ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. - 1923. - № 10. - С. 142.

¹¹ Листи Кониського до Куліша не збереглися.

¹² Кониський отримав цей лист 27 лютого 1861 р. (див.: ІЛ. - Ф. 77. - Спр. 125. - Арк. 32).

своим повестям и сколок с русско-французских журнальных повестей. Но в Полтаве, видимо, что серо, то и воин»¹³. 25 лютого 1861 р. Куліш писав до Параски Глібової: «А мне так “Три доли” очень не нравятся. Это субретки, перенесенные в Украину, - и скучно, тяжело читать до нестерпимости. Автор, очевидно, вдохновлялся ассигнациями»¹⁴.

Як впливає із цитованих листів, відповідний твір Марка Вовчка було надруковано в часописі попри негативну Кулішеву оцінку. Щоб пояснити цей факт, слід пам'ятати, що голос Куліша навіть у перебігу його нетривалої ближчої участі у редагуванні «Основи» (жовтень 1861 р. - березень 1862 р.) був дорадчим¹⁵,

¹³ Там само. (У публікації Михайла Возняка цитований епістолярний фрагмент відтворено неточно; див.: *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. - С 143). Як можна гадати, саме наведені Кулішеві відгуки істотно скоригували погляд Кониського на відповідний твір Марка Вовчка. Принаймні в написаному у 1885 р. огляді українського письменства Кониський трактував «Три доли» як невдалий твір, більше подібний до французької мелодрами XVIII століття, ніж до повісті з українського життя (див.: *[Konissky A.] Zarysy ruchu literackiego rusinów // Ateneum.* - 1885. - Т. 3. - С. 337). Твердження Кониського щодо подібності повісті Марка Вовчка до французької мелодрами XVIII століття категорично заперечив Іван Франко, який зазначав водночас, що «Три доли» - порівняно з «Інституткою» - «хоч нижче стоять під зглядом змісту, то зато під зглядом солодкозвучності і мелодійності мови належать, сказати б за Красінським, “do cudowności naszego j^zyka”». Що ж тикаєсь змісту, то хиби їх - якийсь містицизм і намагання малювати ідилію серед тяжких кріпацьких обставин» (*Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. - К., 1980. - Т. 26 / Упоряд. та комент. Н.О. Вишневської, Р.Ф. Кирчіва, І.Л. Моторнюка та ін. - С 354).

¹⁴ *Ів. К[анустьянський].* До життєпису П. Куліша // Червоний шлях. - 1924. - Ч. 8/9. - С 277.

¹⁵ Сам Куліш свідчив у листі до Кониського від 4 січня 1862 р.: «Не моя воля в “Основі”» (*Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // *Нова Україна.* - 1923. - № 11. - С. 154). Як слушно зазначав Юрій Луцький, Куліш часто виступав у ролі помічника редактора «Основи» (див.: *Luckyi George S.N. Panteleimon Kulish // Luckyi George S.N. Seven Lives: Vignettes of Ukrainian Writers in the Nineteenth*

не кажучи вже про початкові місяці її видання, коли він - як відомо і з цитованих листів, і з інших синхронних та ретроспективних джерел - перебував у жорсткій конфронтації з її редактором і навіть вживав заходи щодо створення іншого українського пресового органу¹⁶. Як зазначав Іван Рудченко в листі до Михайла Драгоманова від 5 лютого 1873 р., Кулішева участь в «Основі» була «рядом беспрерывных войн с Белозерским»¹⁷. Писати про те, що Куліш був душею «Основи»¹⁸, можна, лише не знаючи реалій її редакційної ситуації.

Отже, звинувачувати Куліша в тому, що з огляду на його позицію проза Марка Вовчка друкувалася в «Основі» не так інтенсивно, як, на думку Недзвідського, годилося б, не випадає. Ясна річ, слід спростувати й категоричну тезу Доманицького про те, що саме Куліш «умістив в “Основі” кілька її оповідань»¹⁹, і обережніше твердження Олекси Засенка, який писав, що твори Марка Вовчка (включно із «Трьома долями») друкувалися в «Основі» «не без [...] згоди» Куліша²⁰.

Century. - New York, 1998/1999. - P. 81. - (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Inc. - No. 47/48). Дослідник, однак, не мав рації, заявляючи, що Марко Вовчок брала участь в «Основі» на запрошення Куліша (див.: Ibid. - P. 101). Ця його теза не підтверджується фактами.

¹⁶ Докладно див.: *Дудко В.* До історії полеміки між журналами «Основа» й «Сион»: атрибуційні уваги // Сучасний погляд на літературу. - К., 2006. - Вип. 10. - С. 56-58; *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. - К., 2007. - Т. 1: Наукова біографія. - С. 159-162.

¹⁷ *Лотоцький О.* До світогляду старого українофілства: (З листування І.Я. Рудченка-Білика з М.П. Драгомановим) // З минулого. - Варшава, 1938. - Т. I. - С. 39.

¹⁸ Див.: *Шокало О.* «Гарячий» Куліш і «ледача інтелігенція» // Книжковий клуб плюс. - 2006. - № 9. - С. 15.

¹⁹ *Доманицький В.* Авторство Марка Вовчка // Записки Наукового товариства імени Шевченка. - Львів, 1908. - Т. LXXXIV. - С. 111.

²⁰ *Засенко О.Є.* 1) «Народні оповідання» Марка Вовчка і їх місце в історії української літератури // Марко Вовчок: Статті і дослідження. - К.,

Також належить уточнити твердження Доманицького про те, що Куліш проредагував усі опубліковані в «Основі» твори письменниці²¹ (в одному випадку відповідне твердження було висловлено не в категоричній, а в гіпотетичній формі²²). Досі достеменно відомо, що з надрукованих у часописі творів Марка Вовчка Куліш відредагував - ще у 1858 р. - лише «Інститутку»²⁴. Про своє невтручання принаймні до тексту «Трьох доль» він цілком виразно писав до Олександра Барвінського 9 (21) травня 1869 р., загальною характеризуючи ранній період творчості Марка Вовчка: «[...] перві твори його, до напечатання, проходили через мої руки і читались не раз серед зібраної купки знаючих людей. Усе мляве викидалось, усяке словце обсуджувалось; декотрих річей зовсім раяно автору не печатати. Перве оповідання, прислане в “Основу” з-за границі, “Три доли”, уже слабше було від усього попереднього і не видержувало того мірила або критериума: щоб нічого не хотілось додати і нічого викинути. Додати треба б багацько в сій повісті, а викинути ще більш»²⁴.

1957. - С. 26; 2) Літературно-критичні нариси і статті. - К., 1962. - С. 123; 3) Марко Вовчок: Життя, творчість, місце в історії літератури. - К., 1964. - С. 180.

²¹ Напр., див.: *Доманицький В.* 1) Рец. на вид.: *Єфремов С* Марко Вовчок: Літературна характеристика. - К., 1907 // Літературно-науковий вістник. - 1908. - Т. XLII. - Кн. 4. - С. 197; 2) Авторство Марка Вовчка. - С. 123; 3) Марко Вовчок // *Діло*. - 1909. - 5 (18 серп.). - Ч. 181. - С. 1.

²² *Див.: Доманицький В.* Авторство Марка Вовчка. - С. 125.

²³ Опанас Маркович писав у листі до Куліша від 13 листопада 1858 р.: «Дай Боже Вам здоров'я, що коло “Панночки” потрудилися» (IV, 323). «Панночка» - первісна назва повісті «Інститутка».

²⁴ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. - Нью-Йорк; К., 2004. - Ч. 1, 2 / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук. - С. 143. Пор. Кулішеву заувагу стосовно російських творів письменниці, висловлену в листі до неї від 15 березня 1860 р.: «Жаль, что Вы печатаете новые Ваши пьесы без строгого осмотра» (Листи до Марка Вовчка: У 2 т. - К., 1979. - Т. 1 / Упоряд. та приміт. О.І. Гончара, С.А. Кривошапової, І.Т. Купріянова та ін. - С. 88). Далі посилаюся на цей том у тексті, вказуючи сторінку.

2

Потребують спеціального пояснення причини запізненого, на думку Недзвідського, надрукування повісті «Інститутка», що з'явилася на сторінках «Основи» «аж у березні 1862 р.»; дослідник вважав, що редакція часопису «гальмувала» публікацію як названого, так і інших творів письменниці. Власне, стосовно «Інститутки» відповідні аргументи подав сам Недзвідський, зазначивши, що на той час її було вже двічі надруковано в російському перекладі (уперше - за рік до початку видання «Основи»). Щоб зрозуміти, чому Білозерський не поспішав публікувати повість, варто поглянути на ситуацію з позиції власне редактора часопису: твір не був для читача «Основи» новим, оскільки значна частина її аудиторії вже мала змогу прочитати його в російській версії. Зовсім не випадково редакція українського часопису вперше друковані твори Марка Вовчка оцінювала з розрахунку 200 крб. за аркуш, а вже перекладені російською («Інститутку» і «Ледащицю», вміщену ще у вересневому числі журналу «Русское слово» за 1859 р.) - майже втричі дешевше (75 крб. за аркуш) (IV, 470-471)²⁵.

Показовою є думка Іллі Дорошенка, який писав до Марка Вовчка 7 червня 1859 р.: «Досадно, что “Иститутка” и “Ледащица” явятся прежде в переводе, а мне бы хотелось видеть их

²⁵ Як впливає з іншого документа, «основ'янський» гонорар за аркуш опублікованих спершу в російському перекладі творів Марка Вовчка становив 76 крб. (IV, 471). В одній із праць Недзвідського у даному контексті не згадано про «Ледащицю», натомість названо - як твір, надрукований в «Оснoві» після появи його російського перекладу, - «Два сини» (див.: *Недзвідський АВ*. Російські романи й повісті Марка Вовчка 1861-1875 рр. - С. 25). Виглядає, що дослідник запозичив ці відомості із коментаря до «Двох синів» у шеститомному зібранні творів письменниці (див.: *Вовчок Марко*. Твори: У 6 т. - К., 1955. - Т. 1 / Упоряд. П.Г. Приходько, М.Є. Сиваченко. - С. 397). Це цілком очевидна помилка: російський переклад «Двох синів» було вміщено в часописі «Русский мир» у вересні 1861 р. (*Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С. 112), вже після появи «основ'янської» публікації.

прежде в подлиннике» (52)²⁶. Розглядаючи це епістолярне свідчення, Сергій Єфремов зазначав, що за відповідне рішення письменниці «дістала догану од свого приятеля І. Дорошенка»²⁷.

Запас не друкованих раніше творів Марка Вовчка, що опинилися в редакції «Основи» напередодні її появи, міг, зрештою, виявитися ще меншим. Із листа письменниці до Миколи Макарова від 19 (31) серпня 1859 р. відомо, що на той час вона вже продала редакції слов'янофільського часопису «Русская беседа» переклади «Мотрі» і «Двох синів». Інформуючи про це адресата, Марко Вовчок зазначала: «Послезавтра получается вперед до напечатаний 1000 франков»²⁸. Ці твори, однак, на сторінках «Русской беседы» не з'явилися.

В епоху «Основи» Марко Вовчок жила з літературних заробітків. Але шлях українського письменника, з якого, за висловом Олександра Дорошкевича, вона вже невдовзі «звернула», «матеріально їй не міг дати потрібних засобів» (IV, 238). Натомість значно перспективнішою виглядала інтеграція у вже розвинуту на той час російську літературну систему із широкою пресою мережею, і письменниці використала відповідну можливість. Як зазначав Доманицький, одна з найголовніших «причин того, чому Марія Олександровна залишила українське письменство, а перейшла на російське літературне поле», - «презренный металл» як засіб до життя за границею удвох із

²⁶ Дату листа, який у цитованій публікації помилково позначено 7 травня 1859 р., уточнено за вид.: *Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С. 55-56.

²⁷ *Шевченко Т.* Повне збір. тв. / Під заг. ред. С. Єфремова. - [К.], 1929. - Т. 3: Листування: Текст. Коментарій. - С. 833. Без посилання на джерело Лобач-Жученко зазначав, що проти публікації «Ледащиці» в російському перекладі до появи друком оригінальної версії твору виступав і Маркович (див.: *Лобач-Жученко Б.Б.* О Марко Вовчок: Воспоминания, поиски, находки. - К., 1987. - С. 106).

²⁸ Листи Марка Вовчка: У 2 т. - К., 1984. - Т. 1 / Упоряд. та приміт. Б.Б. Лобача-Жученка, В.О. Дорошкевича. - С. 65. Далі посилаюся на це видання в тексті, вказуючи том (арабською цифрою) і сторінку.

сином, який (метал) щедро давали російські видання та якого не міг дати стільки, скільки треба, один-єдиний український орган “Основа”, до того ж недовговічний»²⁹.

Дорошкевич слушно писав, що на початку 1860-х рр. Марко Вовчок хоч і продовжувала виступати як український автор, відповідній діяльності «вже не надавала першорядної і принципіальної ваги, повертаючись до неї тільки принагідно, і найголовнішу увагу звернула на свою кар’єру в російській журналістиці. Її культурний “дуалізм” усе негативніше позначався на українській творчості, яка врешті перетворилась на провінційальний додаток (“для хатнього вжитку”) до багатой, принагідної російської творчості» (IV, 119)³⁰. Недзвідський критично поставився до наведених міркувань, зазначаючи: «Тільки упередженість, бажання будь-якою ціною довести її “зраду” “українському слову” вела до таких формулювань»³¹. Хоча факти свідчать, що рацію мав таки Дорошкевич, який волів не заплющувати очі на реалії, а фіксувати і досліджувати їх.

3

Ще одне важливе питання - фінансові розрахунки «Основи» з письменницею. Як твердив Недзвідський, редакція

²⁹ *Доманицький В.* Рец. на вид.: *Єфремов С.* Марко Вовчок: Літературна характеристика. - С. 198. І в епоху «Основи», і ще на початку ХХ ст., вже за наявності хай і не надто розвинутого, але все ж потужнішого українського книжкового і пресового ринку, просто не було реальної можливості для професіоналізації українського письменника - і досліджувана ситуація є лише однією з цілого ряду. Відповідну проблему зі сфери соціології літератури потрібно дослідити спеціально, для чого емпіричного матеріалу не бракує.

³⁰ Пор.: «Участь в українському літературному процесі виявилася для Марка Вовчка лиш епізодом, зумовленим збігом обставин» (*Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. - К., 2006. - С. 152).

³¹ *Недзвідський*, 62.

українського часопису систематично затримувала Маркові Вовчку гонорарні виплати. Чи справді це так?

Іван Тургенєв зазначав у листі до Макарова від 7 (19) листопада 1860 р.: «Счет, присланный Вами, был тотчас же представлен М[арии] А[лександровне]. Впрочем, Вы и ей писали. Я нахожу, что Белозерский поступает с оглушительным громадным великодушием; больше ему делать невозможно и не следует - и М[ария] А[лександровна] должна благодарить бога за подобного издателя. Она, сколько могу судить, работает - и не слишком сверлит себя [...]. Присланные 200 целк[овых] пролетели, как мечта, “как дым по небу голубому”, и М[ария] Александровна] опять в своем нормальном положении, сиречь без гроша. Жду обещанных 1000 фр[анков]. Впрочем, торопиться ни к чему; деньги пока есть - а ведь ей все равно, что есть они, что нет: во всяком случае они больше минуты у нее не остаются»³². Коментуючи наведений епістолярний фрагмент, Тамара Голованова загально зазначила, що Тургенєв пише про фінансові розрахунки між Марком Вовчком і Білозерським за опубліковані в «Основі» твори письменниці, і навела запозичені з передплатного оголошення часопису на 1861 р. відомості про наявність у редакційному портфелі восьми її повістей та оповідань³³. Ледве чи можна вважати таке пояснення достатнім для зрозуміння коментованого уривка, оскільки з листа зрозуміло, що йшлося про екстраординарний вчинок, який свідчив про «оглушительное громадное великодушие» Білозерського. Тим часом існують матеріали, які дають змогу істотно увиразнити коментаторську нотатку до листа Тургенєва.

20 липня 1889 р. Куліш, висвітлюючи в листі до Омеляна Огоновського стосунки Білозерського-редактора «Основи» з Марком Вовчком, писав: «Добрый сей чоловік дав їй у Петербурсі на

³² *Тургенев И.С.* Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. - Изд. 2-е, испр. и доп. - М., 1987. - Т. 4 / Подгот. текстов и примеч. А.И. Батюто, Ю.П. Благоволиной, К.Ф. Бикбулатовой и др. - С. 259-260.

³³ Див.: Там само. - С. 595.

відробіток 3000 рублів, одробітку не діждався, журнал його зник [...]»³⁴. До відповідної теми повертався Куліш і згодом, у листі до Огоновського від 27 травня 1890 р., зазначаючи про Білозерського: «З його-бо дірявої калити самому тільки Вовчкові (не пам'ятаю, чи писав я Вам про се) впало 3000 рублів, та ще як упало? Вхопивши таку грошву на відробіток, сей вовк не плюнув і через поріг ревному не по розуму видавцеві журна-ла»³⁵. Хоча, як категорично наполягав Доманицький, «нічому тому, що говорить Куліш про Марію Олександровну, [...] не можна вірити»³⁶, насправді ця ефектна генералізаційна формула потребує обережного ставлення.

Кулішеві, який на час написання цитованого листа до Огоновського трактував Марка Вовчка ще критичніше, ніж в епоху «Основи», і навіть заперечував індивідуальне авторство її «Народних оповідань»³⁷, можна було б справді не повірити, тим паче, що наведені його свідчення таки не у всьому точні

³⁴ *Возняк М.П.* Куліш як інформатор галицького історика літератури: (Його листування з Ом. Огоновським) // Життя й революція. - 1927. - № 12. - С. 296. Дорошкевич, навівши відповідне Кулішеве свідчення, зазначав: «Проте інших доказів цьому твердженню ми поки що не маємо (чи не згадав тут Куліш запроєктоване асигнування з Костомарівського фонду на видання популярних книг?)» (IV, 550). Версію дослідника про те, що Куліш мав на увазі гонорар, обіцяний Маркові Вовчку за написання популярної історії і подорожніх нотаток (про ці нереалізовані видавничі проекти див. далі), слід відхилити, оскільки Куліш виразно писав саме про «основ'янський» аванс.

³⁵ *Возняк М.П.* Куліш як інформатор галицького історика літератури. - С. 302.

³⁶ *Доманицький В.* Марія Олександровна Маркович - авторка «Народних оповідань». - С. 49.

³⁷ Так, у листі до Огоновського від 20 липня 1889 р. Куліш зазначав про Марка Вовчка і Марковича, що «мусимо їх двох уважати за одного писателя» (*Возняк М.П.* Куліш як інформатор галицького історика літератури. - С. 295). Це свідчення Куліша було наведено (не цілком точно) у вид.: *Огоновський О.* Історія літератури руської. - Львів, 1891. - Ч. III. - Від. 1. - С. 226.

(зокрема, як далі буде показано, щодо суми авансу, яку Федченко приймав беззастережно³⁸). Однак повідомлення про те, що письменниця дістала від редактора «Основи» значний аванс, потверджують інші джерела, достовірність яких не випадає ставити під сумнів. Саме про цей вчинок Білозерського і писав Тургенев до Макарова.

Ще у 1908 р. Доманицький зазначав: «Десь, мабуть, літом року 1862 з “Основи” прислано було Марії Олекс[андровні] рахунок за усі прислані речі - скільки аркушів кожного оповідання і чому за кожне»³⁹. З огляду на загальну конструкцію оглядової статті дослідникові не випало докладно характеризувати запроваджуваний до наукового вжитку «дуже цінний документ», з якого в публікації було наведено лише уривки.

У 1926 р. відповідне джерело надрукував за копією з архіву Доманицького Богдан Лепкий - із редакторською назвою «Виїмок з листу (мабуть, Макарова) до Марії Марковички»⁴⁰. Епістолярний фрагмент без авторської дати було розташовано після недатованого листа письменниці до Марковича, який у публікації позначено: «Осінь, мабуть, листопад 1862 г.»⁴¹. Двома роками пізніше цей же уривок опублікував - за оригіналом - Дорошкевич (IV, 470-471), з незрозумілих причин, однак, не поінформувавши ні про першодрук у відомому йому виданні Лепкого, ні про наявну там гіпотетичну вказівку на авторство листа. Коментуючи документ, дослідник зазначав: «Рахунок з другої половини 1862 р. Невідомо, хто [...] автор цього листа (оригінал його серед паперів Інституту Т. Шевченка в Києві)» (IV, 605)⁴².

³⁸ Див.: Федченко П.М. Марко Вовчок і преса. - С. 105.

³⁹ Доманицький В. Марія Олександровна Маркович - авторка «Народніх оповідань». - С. 73.

⁴⁰ Твори Марка Вовчка / [Упоряд. Б. Лепкий]. - К.; Ляйпціг, [1926]. - Т. I: Життєпис і життєписні матеріали. - С. 156-157.

⁴¹ Див.: Там само. - С. 156. Згодом датування відповідного листа було уточнено: друга половина жовтня - перша половина листопада 1862 р. (142).

⁴² Невідомо, чи зберігся цей документ донині.

Версія про авторство Макарова (виглядає, що її висунув таки Доманицький, а Лепкий лише оприлюднив) є цілком слушною. Макаров, варто нагадати, був єдиним кореспондентом Тургенєва, близьким до редакції «Основи». Додатково аргументувати атрибуційне припущення, як і уточнити датування відповідного епістолярного фрагмента можна на підставі аналізу його змісту в контексті інших матеріалів до біографії Марка Вовчка.

Ось текст відповідного уривка:

«...[ко]торые Вы получили от Белозерского.

От Вас редакция “Основы” получила след[ующие] вещи:

“Три долі” 4 ⁴ /8 печ. листа.....	1000 р. с
“Чорнокрил” 2 = =.....	400 = =
“Інститутка” 3 = =.....	225 = =
“Не до пари” ³ /8 = =.....	75 = =
“Ледащиця” ⁶ /8 = =.....	56 = =
“Два сини” ³ /8 = =.....	75 = =
“Дяк” ⁶ /8 = =.....	150 = =
“Мотря” ⁴ /8 = =.....	50 = =

Итого 2031 р. с.

“Мотря” оцeнена только [в] 50 р. с. за полулист, вместо 100 р., потому, что цензура едва ли пропустит ее. Необходимо еще сказать, что расчет рукописей по листам сделан весьма широко, так что по напечатании предполагаемая плата в общем итоге, вероятно, убавится; притом же за “Три долі” полагается 1000 р. с. в то время, когда и по широкому расчету в ней не окaзывается 5-ти листов. Несмотря, однако, на это, все же Вы еще остаетесь должны редакции 205 р. с. В настоящую минуту Белозерский не может Вам выслать денег, но если Вы ему и ничего более не пришлете, то все-таки Вы получите от него между последними числами ноября и 15 декабря нашего стилиа еще 1000 франков. Все это я уже написал Ивану Сергеевичу [Тургеневу], который взялся быть Вашим казначеем и распорядителем Ваших сумм.

Таким образом, по получении этого письма Вы совершенно...» (IV, 470-471).

Як свідчить аналіз реалій наведеного уривка, датування відповідного листа слід переглянути. Документ, на що слід звернути особливу увагу, містить орієнтовні відомості про обсяг творів письменниці, оскільки його було розраховано *до їх надрукування* в часописі (включно з найраніше вміщеними в «Основи» «Трьома долями»). Автор листа цілком виразно реферував думку Білозерського про те, що «по напечатании предполагаемая плата в общем итоге, вероятно, убавится».

Безсумнівно, це саме той рахунок, що його дістали від Макарова і Марко Вовчок, і Тургенєв. Про це виразно свідчать цитовані листи Тургенєва до Макарова («Счет, присланный Вами, был тотчас же представлен М[арии] А[лександровне]. Впрочем, Вы и ей писали») і Макарова до письменниці («Все это я уже написал Ивану Сергеевичу [Тургеневу], который взялся быть Вашим казначеем и распорядителем Ваших сумм»). Відтак, на мій погляд, відповідний лист Макарова до Марка Вовчка належить орієнтовно датувати початком листопада (ст. ст.) 1860 року - принаймні до віднайдення нового джерельного матеріалу, що стосується теми. Саме після отримання досліджуваного рахунку письменниця зазначала в листі до Макарова від 23 листопада (5 грудня) 1860 р.: «Благодарю Вас за все хлопоты, за все вести и известия. Посылаю расписку. Верно, она будет годна, - Иван Сергеевич сказал так написать» (1, 105).

Додавання названих у рахункові 2031 крб. (гонорар за оповідання й повісті, передані до редакції) і 205 крб. (авансова сума, яку Марко Вовчок мала компенсувати новими творами) дає 2236 крб. Наявна в епістолярному документі інформація про обсяг авансової оплати, яку дістала письменниця з редакції «Основи», цілком тотожна сумі, що її в записникові Марка Вовчка занотовано - як отриману від Білозерського - у реєстрі грошових надходжень (IV, 132). Дорошкевич, який запровадив до наукового вжитку відомості про фінансові нотатки письмен-

ниці⁴³, відповідної тотожності, однак, не зауважив. Дослідник писав, зокрема: «Нез'ясованою є велика сума від Білозерського, позначена в 2236 крб. Я думаю, що сюди ввійшли випадкові, різного призначення суми, що їх ретельно збирав для Марії Олександрівни цей її “корреспондент по денежным делам”» (IV, 134)⁴⁴. Далі, однак, Дорошкевич висловився конкретніше: «[...] ці 2236 карб. склалися з випадкових (у другорядних виданнях), а головне - з авансових сум; сюди можна зарахувати всі авансові суми з “Основи”, бо в нас зберігся рахунок редакції “Основи” на 2031 карб. (а лист Білозерського з 12-Х-1862 подає іншу суму, 1896) [...]. Отже так ми можемо приблизно пояснити цю суму, одержану від Білозерського» (IV, 134-135)⁴⁵. Цілком очевидно, що міркування Дорошкевича слід скоригувати, однозначно ствердивши: письменниця занотувала сумарне надходження від Білозерського авансових виплат, які вона дістала з «Основи».

Про те, яким саме чином письменниця діставала «основ'янську» авансову оплату, дає виразне уявлення пізніший рахунок, що його Білозерський склав 12 жовтня 1862 р. У документі, зокрема, зазначалося: «[...] мною и другими лицами от моего имени, в 1859 и 60-м годах, Вам послано (по списку, составленному собственноручно, по Вашему поручению, Н.Я. Макаровым, копия с которого была им послана Вам, а подлинник, известный и Афан[асию] Васильевичу] Марковичу, оставлен у меня), 2303 р.» (IV, 472)⁴⁶.

⁴³ Ці матеріали збереглися (див.: ІЛ. - Ф. 4. - Спр. 898. - Арк. 26 зв. - 27 зв.).

⁴⁴ Дорошкевич вживає вислів із листа Тургенева до Марка Вовчка від 6 (18) січня 1860 р. (див.: *Тургенев И.С.* Полн. собр. соч. и писем. Письма. - Т. 4. - С. 136).

⁴⁵ Редакційний рахунок, що його Білозерський склав 12 жовтня 1862 р. (а не його лист до Марка Вовчка, як потрактував документ Дорошкевич), далі докладно розглядатиметься.

⁴⁶ Виправляю на підставі автографа (див.: ІЛ. - Ф. 4. - Спр. 906. - Арк. 1-1 зв.) деякі дрібні неточності цитованої публікації Дорошкевича. Не маю змоги пояснити незначну - на тлі загальної суми - відмінність

Досліджуючи фінансові нотатки письменниці, Дорошкевич зазначав: «[...] весь величезний список на 37 номерів (окремих платників) датовано 1860-м роком, але це очевидна помилка, бо цей напис зовсім розходиться з добре відомими нам бібліографічними фактами. [...] Чи певні ці суми, записані одним почерком, за одним, мовляв, заходом, з пам'яті? На деякі з них можна знайти “виправдні документи” в листах» (IV, 132). Зробивши спробу хронологічно локалізувати ці матеріали, Дорошкевич висловив думку, що 2236 крб. письменниці дістала від Білозерського не пізніше вересня 1860 р. (IV, 130, 167). З огляду на уточнене датування аналізованого листа Макарова до Марка Вовчка це твердження дослідника слід уточнити: 2236 крб. вона дістала не пізніше листопада 1860 р.

Перегляд узвичаєної дати досліджуваного листа Макарова до Марка Вовчка має істотне значення для адекватного прочитання численних «фінансових» фрагментів цілого їхнього листування другої половини 1860 р. Поодинокі спроби витлумачити ці сюжети без відповідного «ключа», ясна річ, не могли бути успішними; показовим свідченням є коментар до таких рядків із листа письменниці до Макарова, що постав орієнтовно 27-30 липня (8-11 серпня) 1860 р.: «К Белозерскому уже писала, но я еще ему напишу» (1, 95). Наведену фразу пояснено таким чином: «У зв'язку з планами випуску журналу «Основа» на 1861 р. під редакцією В.М. Білозерського Марко Вовчок часто писала йому щодо видань нових творів» (1, 307). Безумовно, обговорювані в листуванні письменниці з Макаровим фінансові сюжети цілком стосувалися саме - і виключно - продовження

зафіксованої в цитованому документі авансової виплати, яку письменниця дістала протягом 1859-1860 рр., із позначеною в рахунку, що постав на початку листопада 1860 р. (2236 крб.). Ця розбіжність, однак, не ставить під сумнів моєї міркування стосовно загальної картини фінансових стосунків Білозерського з письменницею як автором «Основи». У подальших обрахунках використовую суму 2236 крб., що фігурує, як уже було зазначено, і в одному із записників Марка Вовчка.

авансових виплат з «Основи», що, як свідчив Білозерський у рахунку від 12 жовтня 1862 р., розпочалися ще у 1859 р.

Посередником між Марком Вовчком і Білозерським виступив Макаров, який зазначав у листі до письменниці від 25 червня (7 липня) 1860 р.: «Я еще не имею ответа от Белозерского на мое последнее письмо. Следовательно, в настоящую минуту мы не можем еще знать, как принял он мое вмешательство в Ваши с ним дела [...]» (97). Врешті-решт порозуміння було досягнуто, що й потверджує досліджуваний редакційний рахунок.

4

Рахунок Білозерського, складений 12 жовтня 1862 р., містить важливий додатковий матеріал для обґрунтування дати першого рахунку редакції «Основи»⁴⁷, коментуючи який, Макаров повідомляв письменницю: «В настоящую минуту Белозерский не может Вам выслать денег, но если Вы ему и ничего более не пришлете, то все-таки Вы получите от него между последними числами ноября и 15 декабря нашего стиля еще 1000 франков» (IV, 471). Поінформований про це Тургенев - оскільки, як попередю зазначалося, був на той час «казначеем и распорядителем» фінансів письменниці - писав до Макарова 7 (19) листопада 1860 р.: «Жду обещанных 1000 фр[анков]»⁴⁸. Суму, близьку до названої, Білозерський справді переслав письменниці (і саме тоді, коли обіцяв це зробити), про що свідчив у рахункові від 12 жовтня 1862 р. в такий спосіб: «[...] у меня есть вексель, переданный мне Н.Я. Макаровым, на 935 франков, посланных через Томсона и Бонара на имя Donon'a, Aubry, Gautier et Cie по распоряжению И.С. Тургенева, в Париже 3/15 декабря 1860 года.

⁴⁷ Дивна річ, але обидва рахунки редакції «Основи» не фігурують у «Літописі життя і творчості Марка Вовчка», хоча Лобач-Жученко, безсумнівно, був докладно обізнаний із виданнями, в яких ці документи опубліковано.

⁴⁸ *Тургенев И.С.* Полн. собр. соч. и писем. Письма. - Т. 4. - С. 260.

Эти деньги, вероятно, также получены Марией Александровной; но надо взять справку от Макарова» (IV, 472-473, 694). Хоча редактор «Основи» вважав за потрібне вказати на необхідність додаткової перевірки даного пункту рахунку, відповідне свідчення цілковито потверджують і запис Марка Вовчка про отримання від Білозерського 250 крб. (приблизний еквівалент 935 франків), зроблений невдовзі після запису про отримання 2236 крб. (IV, 132, 168)⁴⁹, і синхронне повідомлення Тургенєва⁵⁰. Відтак Євген Брандіс приймає відповідний пункт рахунку Білозерського беззастережно, як цілком достовірний⁵¹.

На перший погляд, два цитовані листопадові (1860 р.) листи - Макарова й до Макарова - містять також повідомлення, що не узгоджуються. Він інформував письменницю, що в «настоящую минуту» Білозерський не може надіслати їй грошей (IV, 471), а Тургенєв зазначав у листі до Макарова від 7 (19) листопада 1860 р.: «Присланные 200 целк[овых] пролетели, как мечта, “как дым по небу голубому”, и М[ария] А[лександровна] опять в своем нормальном положении, сиречь без гроша»⁵². Проте аналіз відповідного сюжету з урахуванням того, що авансові виплати з «Основи» протягом 1859-1860 років письменниця діставала частками, дає підстави твердити: 200 крб., про які згадував Тургенєв, - це остання на той момент виплата Білозерського, яку вона дістала раніше, ніж перший редакційний рахунок.

Розгляд джерельного матеріалу, яким розпоряджували дослідники, орієнтовно датуючи аналізований епістолярний

⁴⁹ Як припускав Дорошкевич, ці 250 крб. - «уже [...] гонорар з “Основи”» (IV, 132).

⁵⁰ Саме названу виплату мав на увазі Тургенєв, інформуючи Макарова 23 січня (4 лютого) 1861 р.: «Деньги М.А. Маркович давно мною получены - и, прибавлю, давно переданы ей до последней копеечки [...]» (*Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем. Письма. - Т. 4. - С. 289*).

⁵¹ Див.: *Брандіс Є. Марко Вовчок: Повість-дослідження / Пер. з рос. - К., 1975. - С. 219-220*.

⁵² *Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем. Письма. - Т. 4. - С. 260*.

уринок другою половиною 1862 р., свідчить, що єдиною підставою для його хронологічної локалізації могли бути синхронні свідчення письменниці про перебіг роботи над повістю «Дяк» - ці відомості містять її листи до Марковича, з якими були обізнані і Доманицький⁵³, і Лепкий (до якого перейшли матеріали Доманицького)⁵⁴, і Дорошкевич (IV, 268, 275)⁵⁵. 8 (20) березня 1861 р. письменниця інформувала чоловіка: «Я вже переписую другу главу “Дяка” - може, цими днями вже пошлю її тобі» (1, 112). Невідомо, чи саме так сталося із викінченням другої глави. Але цілком очевидно, що принаймні подальшу роботу над твором тоді не було продовжено, оскільки на початку червня 1862 р. письменниця зазначала в листі до Марковича: «“Дяк” лежить - ще не бралася за його [...]» (1, 137). Відтак Брандіс - виглядає, саме на підставі наведених цитат і хибно визначеного часу появи рахунку, що містився в листі Макарова до письменниці, - писав: «У Білозерського була ще її повість “Дяк”, надіслана з Парижа незадовго до закриття журналу. (Де подівся цей рукопис, невідомо). Українська повість під таким же заголовком, опублікована у посмертному збірнику творів Марка Вовчка, - річ незакінчена, скомпонована з чорнових варіантів»⁵⁶.

⁵³ Див.: *Доманицький В. Марія Олександровна Маркович - авторка «Народніх оповідань»: (На основі нових матеріалів).* - С 72.

⁵⁴ Див.: *Твори Марка Вовчка / [Упоряд. Б. Лепкий].* - Т. I. - С 138, 147.

⁵⁵ Ті їхні твердження, що, як видається попервах, суперечать відповідній версії, далі буде спеціально розглянуто.

⁵⁶ *Брандіс Є. Марко Вовчок.* - С 151. Про існування завершеного тексту «Дяка» ще раніше від Брандіса писала Ніна Крутікова, яка, однак, не твердила, що твір було викінчено у період видання «Основи» (див.: *Крутікова Н. Є. Сторінки творчого життя: Марко Вовчок в житті і праці.* - К., 1965. - С 246-247). Висновок дослідниці про те, що повний текст твору існував, засновано на хибній інтерпретації кількох листів Марка Вовчка 1863-1864 рр. (коректне тлумачення відповідних джерел див.: *Дорошкевич Ол. Примітки // Твори Марка Вовчка: В 3 т. - Х.; К., 1932. - Т. 3. - С 242).* Про першу редакцію «Дяка», доля якої невідома, Крутікова писала і в рецензії на перше видання «Літопису життя і творчості Марка

Дослідники, які друкували чи використовували перший редакційний рахунок, досі не звертали, однак, спеціальної уваги на наявне в ньому повідомлення про обсяг «Дяка», рукопис якого був у Білозерського, - орієнтовно 6/8 друкованого аркуша (IV, 471). Тоді як обсяг давно запровадженого до наукового вжитку однойменного твору⁵⁷ - близько 3 друкованих аркушів⁵⁸. Як можна гадати, в розпорядженні редактора «Основи» на початку листопада 1860 року була лише перша глава «Дяка», обсяг якої справді приблизно дорівнює 6/8 друкованого аркуша⁵⁹. Білозерський - з огляду на обізнаність із відповідним задумом чи, можливо, і з першою главою «Дяка» - був спеціально ним зацікавлений⁶⁰ і тому, доставши лише одну главу, включив його до досліджуваного рахунку. Відтак редактор «Основи», повідомляючи читачів про наявність у «портфелі» редакції восьми оповідань та повістей Марка Вовчка, мав на увазі і «Дяка». На мій погляд, саме про цей твір ідеться в листі письменниці до Макарова від 23 листопада (5 грудня) 1860 р.: «Когда окончу работу (начало послано), то пришлю Василию Михайловичу» (1, 105)⁶¹.

Вовчка» Лобача-Жученка (див.: Радянське літературознавство. - 1970. - № 2. - С. 88). Запроваджені до наукового обігу матеріали не дають підстав твердити, що письменниця завершила роботу над «Дяком».

⁵⁷ Першодрук твору див.: *Вовчок Марко*. Дяк // Літературно-науковий вістник. - 1908. - Т. ХІІ. - Кн. 1. - С. 3-47. Публікація, згадана у книжці Брандіса, з'явилася у вид.: *Вовчок Марко*. Посмертні оповідання. - К., 1910. - С. 1-44.

⁵⁸ Так визначав обсяг твору і його першопублікатор Доманицький у листі до Михайла Грушевського від 22 вересня 1907 р. (див.: Листування Михайла Грушевського. - К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. - Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. - С. 361).

⁵⁹ Див.: *Вовчок Марко*. Дяк. - С. 3-14.

⁶⁰ Білозерський писав у листі до письменниці від 4 листопада 1859 р.: «С нетерпением, для Вас, думаю, и невообразимым, жду “Три доли” и “Дяка”» (72).

⁶¹ «Мотрю» було викінчено задовго до видання «Основи». 13 листопада 1858 р. Маркович запитував Куліша: «Як Ви уподобали “Мотрю” [...]?» (IV, 324).

Аргументи, які нібито підважують викладену версію щодо підстав для датування редакційного рахунку другою половиною 1862 р., на мій погляд, нескладно спростувати. Готуючи у вересні 1907 р. реферат про письменницю, на підставі якого невдовзі постала опублікована в «Літературно-науковому вістнику» відома стаття про неї, Доманицький писав до Михайла Грушевського про «Дяка»: «Оповідання, написане (як побачите з реферата) за кордоном р. 1859»⁶². Відповідна стаття, однак, не містить інформації про час написання «Дяка» - виглядає, дослідник у перебігу роботи скоригував висловлену в листах тезу про датування твору, оскільки вона справді не узгоджується з матеріалами, які були в його розпорядженні. У біографічному дослідженні про письменницю, що увійшло до того ж тому «Творів Марка Вовчка», в якому було опубліковано досліджуваний рахунок, Дорошкевич трактував «Дяка» як твір, завершений ще до початку видання «Основи» - у період «з травня 1859 р. по вересень 1860 р.» (IV, 130). Можна припустити, що ця помилкова теза постала виключно внаслідок неувважності дослідника, оскільки в опублікованому кількома роками пізніше коментарі до «Дяка» Дорошкевич подав інші - цілком слушні - міркування стосовно історії роботи письменниці над твором: «Повість “Дяк” авторка почала писати десь з 1859 або 1860 рр. Принаймні в листах до чоловіка 1861 і 1862 рр. вона згадує про свою роботу над цією повістю⁶³, але ніде не зазначає про те, що ця повість уже закінчена. Можна гадати, що на кінець р. 1863 вона вже закинула роботу над “Дяком”, тільки епізодично до неї

⁶² Листування Михайла Грушевського. - Т. 3. - С. 361 (лист від 22 вересня 1907 р.). У листі до Грушевського від 14 вересня 1907 р. Доманицький зазначав, що написане у 1859 р. оповідання «Дяк» «чомусь не видруковано», хоч Маркові Вовчку за нього «і гроші, як знати, було заплачено» (Там само. - С. 359).

⁶³ Некоректне твердження: у червні 1862 р. письменниця писала в цитованому листі до Марковича, що за «Дяка» не бралася. Дорошкевич датував відповідний лист травнем 1862 р. (IV, 275).

повертаючись [...], бо в угоді, яку Марко Вовчок підписала з Яковлевим на видання її видрукованих і виготовлених творів, повісті цієї не згадано»⁶⁴. Ці зауваги Дорошкевича щодо історії роботи письменниці над «Дяком», однак, не містять матеріалу, який давав би змогу з'ясувати, чому відповідне оповідання фігурує в першому редакційному рахунку.

У кожному разі наведені факти і міркування, на мою думку, переконливо свідчать, що твердити про наявність у редакції «Основи» завершеного тексту «Дяка» немає підстав.

5

Рахунок редакції «Основи», що постав 12 жовтня 1862 р., містить точніші відомості і про обсяг вміщених на її сторінках творів Марка Вовчка, і про гонорар за них:

«Не переведенные = 25 р. за $\frac{1}{8}$ листа.

1. “Три долі”: немного менее $5\frac{1}{8}$ листа = 1025 р.
2. “Від себе не втечеш” (или “Чорнокрил”):
немного менее $2\frac{2}{8}$ [листа] = 450 р.
3. “Не до пари”: немного менее $\frac{3}{8}$ [листа] = 75 р.
4. “Два сини”: немного более $\frac{3}{8}$ [листа] = 75 р.

Переведенные (менее) = $9\frac{1}{2}$ р. за $\frac{1}{8}$ листа.

5. “Інститутка”: немного менее $2\frac{6}{8}$ л[иста] = 205 р.
  6. “Ледащиця”: немного более $\frac{7}{8}$ [листа] = 66 р.
- Следовало за напечатанное - 1896 р.» (IV, 471)⁶⁵.

⁶⁴ *Дорошкевич Ол.* Примітки. - С. 242. У ще пізнішій студії дослідник зазначав: «Оповідання “Дяк” Марко Вовчок так і не закінчила» (*Дорошкевич Ол.* Марко Вовчок та її українська проза // *Вовчок Марко.* Вибрані твори / Ред. та крит.-біограф. нарис Ол. Дорошкевича. - К., 1946. - С 15). Лобач-Жученко вважав, що робота письменниці над «Дяком» тривала і у 1864 р. (див.: *Лобач-Жученко Б.Б.* О Марко Вовчок. - С 176).

⁶⁵ Щоб зрозуміти, чому обсяг творів і в даному випадку обраховано не цілком точно, слід пам'ятати про специфіку його визначення у журналах ХІХ ст.: один друкований аркуш становили 16 журнальних сторінок

Як свідчить цей редакційний рахунок, гонорар за шість повістей та оповідань письменниці (лише опубліковані) становив 1896 крб. (IV, 471); відповідно до першого рахунку, що постав на початку листопада 1860 р., вона мала дістати за ці твори 1831 крб. (IV, 470-471) - тобто після їх надрукування гонорарна сума не зменшилася, як передбачав Білозерський, а зросла. Належить спеціально зупинитися на розбіжностях у кількості творів Марка Вовчка, що їх було включено до двох рахунків редакції «Основи», - власне, на відсутності у другому рахунку «Дяка» і «Мотрі», що в часописі не з'явилися.

Білозерський, викладаючи в першому оголошенні про видання українського часопису (травень 1860 р.) «основания своих отношений к сотрудникам», зазначав: «1) добросовестное вознаграждение за статьи, не уступающее другим известным журналам; [...] 4) доставление постоянным сотрудникам не менее 3-ей части всего вознаграждения за статьи тотчас по принятии их редакцией, не дожидаясь напечатания»⁶⁶. З огляду на істотне значення, якого надавав Білозерський участі Марка Вовчка у виданні, авансова сума, що її дістала письменниця, *перевищувала повну вартість* усіх творів (включно з початком «Дяка»), переданих до редакції у 1859-1860 рр. Причому це було справді «вознаграждение [...], не уступающее другим известным журналам»: «Основа», як уже було сказано, платила письменниці за ще не опубліковані в російському перекладі твори 200 крб. за аркуш, а в «Русском вестнике» вона діставала 150-200 крб. (115, 152-153), в «Отечественных записках» - 150 (IV, 133), в «Русском слове» - 250 крб. (IV, 168)⁶⁷. На той час

(напр., див.: *Боград В.Э.* Журнал «Отечественные записки». 1868-1884: Указатель содержания. - М., 1971. - С. 727).

⁶⁶ Цит. за: *Дудко В.* Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа» // Вісник Книжкової палати. - 2000. - № 1. - С. 28.

⁶⁷ Про гонорари інших авторів «Основи» відомо дуже мало. Так, Костомаров, запрошуючи - від імені Білозерського - до участі в майбутньому українському часописі Мордовця, писав у листі від 28 липня 1859 р.,

Білозерський мав змогу так учинити з огляду на оптимістичні фінансові перспективи «Основи» - він розпоряджував розмірно значним капіталом (за його пізнішим свідченням, 8000 крб.), який дістав для започаткування часопису від Миколи Катеніна⁶⁸.

«“Золота доба” в житті “Основи”, коли вона платила деяким своїм співробітникам добрі гонорари» (IV, 116), однак, не тривала довго. Збереглося чимало відповідних свідчень, з яких варто навести принаймні кілька. Так, Микола Вербицький, пригадуючи своє короточасне перебування у Петербурзі (осінь 1861 р. - початок 1862 р.), писав: «Я имел некоторый (весьма слабый) заработок в “Основе”. “Основа” в лице своего редактора-издателя В.М. Белозерского представляла в те времена почти нищего, закладывавшего свои серебряные ложки и подсвечники, чтобы выпустить очередной номер; она вскоре и скончалась от недостатка питания»⁶⁹. 10 липня 1862 р. Петро Сокальський зазначав у листі до Григорія Данилевського, що «Основа» «не платит за статьи (о чем сам редактор жаловался скудостью средств)»⁷⁰.

що редакція платитиме йому по 50 крб. за друкований аркуш (див.: *Мордовцев Д.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове. - С. 619). Куліш зазначав у листі до Білозерського від 22 червня 1860 р. із Чернігова: «Здесьние сотрудники готовы печатать у Вас в журнале gratis; но я Вам советую давать им какую-нибудь плату. Все возвратится Вам сторицею, потому что вызовет много трудов, которые без того существовать не будут. 25 и 30 р. за лист - плата очень хорошая для них, и они употребят эти деньги на приисканье материалов, на собрание сведений и пр. т. п.» (Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому. 1857-1865 / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. - 1898. - Т. LXI. - Июнь. - Отд. I. - С. 386).

⁶⁸ Див.: *Петров М.* Скрижалі пам'яті: Коментарі та додатки / Скл. В. Ульяновський. - К., 2003. - С. 45 (лист М. Лободовського до М. Петрова від 11 січня 1911 р.).

⁶⁹ *Раевский И.Г.* Николай Андреевич Вербицкий-Антиох: К 35-летию писательской деятельности // Псовая и ружейная охота. - Изд. 2-е. - 1904. - Кн. XI. - С. 12.

⁷⁰ Письма к Гр. Петр. Данилевскому / Сообщ. Д. Багалея // Киевская старина. - 1903. - Т. LXXXI. - Апр. - Отд. I. - С. 69.

Тобто в жовтні 1862 р., коли Білозерський підготував для Марка Вовчка другий рахунок, часопис, по суті, перебував уже у фінансовому колапсі. 9 січня 1863 р. Михайло Лазаревський писав до невідомого адресата: «“Основа” заснет, потому что нет денег. Теперь и я убедился, что Белоз[ерский] не может вести коммерческого дела»⁷¹. Жовтнєве число часопису за 1862 р., що побачило світ у лютому 1863 р., виявилось останнім у його історії. Виключно через брак коштів Білозерський не зміг виконати своїх зобов'язань перед передплатниками, не видавши два останні числа за 1862 р.⁷².

За відсутності принаймні більшої частини архіву «Основи» достеменно реконструювати її передплатну ситуацію неможливо. За моїми підрахунками, здійсненими на підставі різноманітного джерельного матеріалу, у 1861 році вона мала близько 1400 передплатників, а у 1862 - близько 900⁷³. Тим часом, як з'ясував Абрам Рейтблат, для «виживання» літературно-наукового («товстого») журналу, потрібно було 2-3 тисячі передплатників⁷⁴. Тут не випадає детально з'ясувати причини недовговічності українського часопису. Поміж них - і суто «основ'янські» (засадничо нереалістична спроба стати органом національного об'єднання, «витримати поступово демократичний напрямок журналу і разом з тим не відполошити благородних земляків»⁷⁵;

⁷¹ Для истории «Основа»: (Отрывок из письма М.М. Лазаревского, 9 января 1863 г.) // Киевская старина. - 1901. - Т. LXXIV. - Июль/авг. - Отд. II. - С. 12.

⁷² Див.: Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому: 1857-1867 / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. - 1898. - Т. LXII. - Июль/авг. - Отд. I. - С. 137 (лист від 25 серпня 1864 р.).

⁷³ Див.: Дудко В. Аудиторія журналу «Основа» (1861-1862): кількісний вимір // Київська старовина. - 2001. - № 6. - С. 79.

⁷⁴ Див.: Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту: Очерки по истории чтения в России во второй половине XIX века. - М., 1991. - С. 40.

⁷⁵ Левицький О. «Украинофилам»: (Невідомий твір П. Кулиша) // Записки Українського наукового товариства в Києві. - К., 1911. - Кн. VIII. - С. 63.

недостатня менеджерська, вживаючи сучасне слово, кваліфікація Білозерського), і загальні тенденції розвитку пресового ринку Російської імперії у період видання «Основи», що їх окреслив Микола Чернишевський: «[...] общее число печатаемых экземпляров всех журналов и газет в сложности в 1861 году не возросло в сравнении с 1860 годом, а, напротив, довольно значительно уменьшилось. Возрастание, постоянно шедшее с 1855 года до 1860, остановилось, и даже произошел очень заметный упадок общей суммы. “Современник” был еще настолько счастлив, что до него не коснулось в прошлом году общее понижение, и только очень немногие журналы, подобно “Современнику”, составили такое исключение»⁷⁶.

З огляду на фінансову кризу видання можна зрозуміти, чому Білозерський не згадував у жовтні 1862 р. про оплату принаймні 30 відсотків вартості тих творів, які - хоч їх і було прийнято до друку - не могли потрапити на сторінки видання, оскільки повного тексту «Дяка» редактор «Основи» так і не дістав, а на заваді публікації «Мотрі», виглядає, стали, як він і передбачав, цензурні причини⁷⁷.

6

Відповідно до записів Марка Вовчка (IV, 132, 168) вона сумарно отримала від Білозерського як авансові виплати за призначені для «Основи» твори 2576 крб. Із них до початку видання «Основи» - 2486 крб. (2236+250), про які вже йшлося. Ще одна виплата від Білозерського (90 крб.) надійшла у вересні 1861 р. Оскільки вартість опублікованих у часописі оповідань та повістей письменниці, як свідчить редакційний рахунок від 12 жовтня

⁷⁶ Чернышевский Н.Г. Сведения о числе подписчиков на «Современник» 1861 года по губерниям и городам // Полн. собр. соч.: В 15 т. - М., 1951. - Т. 10. - С. 455.

⁷⁷ Дорошкевич беззастережно писав, що «Мотрю» «не пропустила цензура» (IV, 584), хоча документальні свідчення про це не відомі.

1862 р., - 1896 крб., Білозерський мав би дістати від неї «відробітку» ще на 680 крб.

Історії фінансових відносин письменниці з українським часописом безпосередньо стосується заувага Степана Єшевського про неувважність письменниці до своїх боргових зобов'язань. Він писав про Марка Вовчка у листі до дружини Юлії від 6 (18) березня 1861 р.: «Она теперь [...] в первый раз в жизни, кажется, начала жить расчетливо. Пора наконец приняться за ум. В полтора года уходит 40 000 франков неизвестно на что⁷⁸, и не знает, что кому должна - это немного совестно. Не знаю, долго ли это продлится»⁷⁹. Як небезпідставно писав Лобач-Жученко на підставі листування Марка Вовчка, вона вважала, що дістала від редакції «Основи» не всі гонорари⁸⁰.

Фінансові відносини письменниці з Білозерським суттєво ускладнювалися тим, що стосувалися вони не лише «Основи». Твердження про неакуратність редакції українського часопису у грошових розрахунках з Марком Вовчком Недзвідський аргументував таким чином: «Листування Марка Вовчка цих років сповнене постійних нагадувань Білозерському (і безпосередньо, і через третіх осіб) про виплату належних їй грошей»⁸¹. Справді, фінансових сюжетів, до яких часто причетний Білозерський, у листуванні Марка Вовчка 1860-1862 рр. не бракує. Але якщо уважно прочитати відповідні епістолярні тексти, нескладно з'ясувати, що йдеться або про отримання з «Основи» виключно *авансових виплат*, або про Білозерського як *посередника* у покладженні фінансових розрахунків письменниці з редакторами інших - петербурзьких та московських - часописів та

⁷⁸ Виглядає, що насправді сума була меншою, але однаково дуже значною. Про літературні доходи письменниці у 1859-1860 рр. докладно писав Дорошкевич (IV, 135-136).

⁷⁹ Лобач-Жученко Б.Б. О Марко Вовчок. - С. 149.

⁸⁰ Див.: Там само. - С. 169.

⁸¹ Недзвідський, 55

книговидавцями⁸². Дорошкевич писав про цей аспект стосунків редактора «Основи» з письменницею: «Білозерський був уповноважений Марка Вовчка в усіх фінансових справах, коли вона вже виїхала за кордон, - збирав гроші з журналів і видавництв, провадив перемови з редакторами і надсилав їй гроші аж до свого виїзду з Петербургу. Проте в неї не було поваги до редактора «Основи», не було задоволення з його “уповноважень”» (IV, 100).

Залишаючи поза увагою ці факти, неможливо адекватно інтерпретувати чимало уступів із тогочасних листів Марка Вовчка. Приміром, 11 (23) серпня 1861 р. вона писала до Макарова: «Я Вам должна деньги. Скоро я pošлю работу Василию Михайловичу - прошу Вас, возьмите деньги за эту работу. Я не знаю, сколько мне придется, потому что Василий Михайлович ничего мне не пишет, - может, я ему должна, - да все-таки я этою работою заплачу долг ему и Вам, хоть часть моего долга, пока другая работа не оплатит всего» (1, 127). Тобто Марко Вовчок, пропонуючи Макарову взяти в Білозерського гонорар за її незавершений твір (імовірно, саме за «Дяка»), сподівалася на нову авансову виплату - її, виглядає, редактор «Основи» обіцяв здійснити, це впливає з листа письменниці до Чернишевського від 10 (22) серпня 1861 р. (1, 127). Проте вже за кілька днів - близько 16 (28) серпня 1861 р. - вона, отримавши лист від Білозерського, писала до Миколи Добролюбова: «Что делается с Белозерским? Вы не удивляйтесь, что я у Вас о нем спрашиваю, - я буду скоро о нем спрашивать у ветра, у солнца и у месяца. Скажите мне, если знаете, что помешало ему выслать мне деньги? Вышлет ли их? Недавно я получила письмо - он просит работы и говорит, что он грубый демократ - работы я не pošлю - а если демократ, зачем же сейчас грубый» (1, 128). Цей епістолярний фрагмент, на мій погляд, прочитується однозначно: редактор «Основи» повідомляв, що не може продовжувати

⁸² Фінансові розрахунки Марка Вовчка і Білозерського, що не стосувалися «Основи», у цій статті висвітлюються лише принагідно.

авансові виплати, і нагадував письменниці про те, що чекає на нові твори у рахунок раніше отриманої нею суми; вона, однак, нічого не надсилатиме, оскільки її кредит не поповнено⁸³.

Добролюбов, інформуючи письменницю в листі від 5 вересня 1861 р., що 30 серпня Білозерський надіслав їй 180 крб., зазначав: «[...] он рассказал мне счеты: в числе посланных Вам 180 р[ублей] пошли 90 р[ублей], отданных ему Благосветловым, - кажется, за издание Ваших рассказов, а 90 р[ублей] - его, т. е. “Основы”, и он считает, что Вы ему остаётся теперь должны немножко, - очень мало, по его словам, но сколько именно, - я не расспросил, - должно быть, франков пять и несколько сантимов» (135)⁸⁴. Як свідчать факти, іронічна репліка Добролюбова стосовно мізерності суми боргу письменниці Білозерському насправді не була доречною.

Ці 90 крб. від Білозерського, що їх занотовано в реєстрі фінансових надходжень письменниці (IV, 168), були останньою

⁸³ Наскільки мені відомо, окрім позначених у першому редакційному рахунку творів Марка Вовчка (включно з початком «Дяка»), більше вона до редакції «Основи» нічого не подавала, хоча принаймні одного разу - ще до описаного епістолярного інциденту з Білозерським - мала відповідний намір. Близько 20 травня (1 червня) 1861 р. письменниця зазначала в листі до Марковича: «Я послала тобі [...] “Казки” - чи не можна цих казок помістити у “Основи”? Чого ж їм дурно лежати? Скажи мені, що ти об сьому думаєш?» (1, 120). Запроваджені до наукового вжитку матеріали не містять відомостей про те, що відповів на висловлене в цитованому листі питання Маркович, який на той час уже перебрався з Петербурга на Чернігівщину (124), як і про те, чи потрапили зрештою ці твори до редакції «Основи». Невідомо також, які саме казки письменниця надсилала Марковичу - відповідні міркування Дорошкевича (IV, 552-553) потребують уточнення з огляду на неузгодженість його версії з наявними в листуванні письменниці інформаціями про час написання деяких її казок.

⁸⁴ Тут і далі (див. приміт. 102, 137) використовую листи до письменниці з урахуванням уточнень, які запропонувала Лілія Гуреева на підставі ознайомлення з фотокопіями автографів відповідних матеріалів (див.: ІЛ. - Ф. 4. - Спр. 1567).

авансовою сумою з «Основи»⁸⁵. Вона таки «дотисла» Білозерського, хоча, як цілком очевидно, сподівалася істотно більшої виплати. Можливо, саме тому писала до вже малоінформованого в «основ'янських» справах Марковича 24 вересня (6 жовтня) 1861 р. про отримання грошей з редакції українського часопису так: «Білозер[ський] прислав мені 180 руб., 90 од “Основи” - за що? Невідомо, а 90 од “Русского слова” [...]» (1, 131).

І лист Білозерського, що спричинив цитований емоційний пасаж Марка Вовчка в її листі до Добролюбова, і дуже незначна авансова сума, яку письменниця зрештою дістала, дали їй зрозуміти, що фінансові справи українського часопису складаються так погано, що важити на нього як на джерело грошових надходжень вже не випадає. Виглядає, саме з цієї причини письменниця і не завершила «Дяка», і не пропонувала редакції «Основи» нових творів. Виключно як спробу з'ясувати, чи не змінюється фінансова ситуація видання на ліпше, слід розглянути таке питання з її листа до Макарова, написаного близько 15 (27) січня 1862 р.: «[...] скажите, что “Основа”, как идет? Здесь слухи, что она без подписчиков - неужели это так?» (1, 135-136). Ясна річ, Макаров не міг подати їй оптимістичної інформації.

Як зазначав Недзвідський, у середині 1862 р. Марко Вовчок, оскільки її взаємини з «Основою» «не тільки не налагодились, а, навпаки, все гіршали», виявляє інтерес до інших українських пресових проєктів⁸⁶ («Вечерниці»⁸⁷, «Дес-

⁸⁵ Тож Дорошкевич, реферує цитований і попередні листи Добролюбова до Марка Вовчка, некоректно зазначав, що кореспондент письменниці «шукає Білозерського і намагається в його витягти “основ'янський” гонорар» (IV, 151).

⁸⁶ Недзвідський, 56.

⁸⁷ Як свідчить лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка від 25 травня (6 червня) 1862 р., на той час редакція часопису «Вечерниці» вже дістала від неї початок оповідання «Пройдисвіт» (146-149). Відповідний фрагмент, однак, було опубліковано у «Вечерницях» - із позначкою

на»⁸⁸). Не вивчивши гаразд обставин участі письменниці в петербурзькому часописі, дослідник і в даному випадку давав читачеві зрозуміти, що погіршення відповідних взаємин спричинювала не вона, а саме редакція «Основи».

Ще одним чинником, який ускладнив фінансові розрахунки Білозерського з письменницею, були борги Марковича (IV, 472). Виїжджаючи у травні 1861 р. з Петербурга, він не мав змоги повернути кредиторам позичені гроші і залишив Білозерському доручення на гонорар за другий том «Народних оповідань» Марка Вовчка (IV, 472)⁸⁹. Гонорар цей (500 крб.) ли-

«Дальше обіцяно» - майже через рік (1863. - № 10), коли редакція, як можна гадати, остаточно втратила сподівання дістати від Марка Вовчка повний текст «Пройдисвіта». Запроваджені до наукового обігу джерела не дають змоги визначити час остаточного викінчення української версії «Пройдисвіта», вперше оприлюдненої як цілість після смерті письменниці.

⁸⁸ Довідавшись від Марковича про намір заснувати в Чернігові газету «Десна», Марко Вовчок писала до нього на початку червня 1862 р.: «Коли ж се буде газета? Я вже для неї заходилася робити і вже посилаю тобі чеські пісні, переложені на українську мову» (1, 137). У липні вона запитувала Марковича: «А що ж газета ваша чернігівська, чи буде, чи ні? Я вже на неї тут дещо назбирала» (1, 139). Чернігівський пресовий проект не вдалося реалізувати, оскільки клопотання Петра Кизимовського, Олександра Лазаревського та Павла Маєвського про дозвіл видавати двомовну (українсько-російську) тижневу газету «Десна» відхилила цензура (докладно див.: *Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. - К., 1927. - Т. II. - С. XXXV; Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861-1863 рр.) // Чернигів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. - К., 1928. - С. 462). Чеські пісні в перекладі Марка Вовчка не збереглися.*

⁸⁹ Письменниця не дістала своєчасно інформації ні про всі петербурзькі борги Марковича, ні про те, яким чином він розпорядився платою за другий том «Народних оповідань» (СПб., 1862), що викликало згодом одне з її непорозумінь із редактором «Основи».

ше частково покрив борги письменниці та її чоловіка (IV, 472)⁹⁰. Відтак фактично виявилися оплаченими і початок «Дяка», і «Мотря» - за них, відповідно до першого редакційного рахунку, письменниці сумарно належало 200 крб. (IV, 471). Тобто Доманицький і Дорошкевич де-факто мали рацію, зазначаючи на підставі першого рахунку, що редакція «Основи» заплатила письменниці гонорар за «Мотрю» і «Дяка» (IV, 180)⁹¹, хоча цей документ, як було показано, підстав так твердити не дає.

7

З'ясувавши фінансові аспекти участі письменниці в українському часописі, слід ширше розглянути - зі спеціальною увагою до хронології подій - уже принагідно висвітлюване у цій розвідці питання про те, як сприймали Марка Вовчка в самій редакції «Основи» та в її гуртку.

У передплатному оголошенні на 1861 р. Білозерський зазначав: «[...] с особым удовольствием упомянем, что украинский отдел словесности уже обеспечен у нас значительным запасом произведений любимых наших писателей - Марка Вовчка и Т. Гр. Шевченка»⁹². Хоча вже перша публікація письменниці в українському часописі - повість «Три долі» - викликала в його гуртку гострі колізії, вони протягом тривалого часу не виявлялися на сторінках часопису.

Про твори Марка Вовчка ішлося у двох публікаціях квітневого числа часопису за 1861 р. Близький до редакції «Основи» Андрій Пестержецький так висловлювався про народність

⁹⁰ Як зазначено в рахунку від 12 жовтня 1862 р., відповідно до якого перша авансова виплата становила 2303 крб., борг родини Марковичів - «больше 450 р. ср.» (IV, 473). Достовірність цієї суми дослідники не ставлять під сумнів (напр., див.: *Брандіс Є. Марко Вовчок.* - С. 220).

⁹¹ Також див.: Листування Михайла Грушевського. - Т. 3. - С. 359 (лист Доманицького від 14 вересня 1907 р.).

⁹² Українська преса: Хрестоматія. - Т. 1. - С. 88.

творчості письменниці: «Произведения Квитки, Шевченка и Марка Вовчка [...] читаются с большою охотою всеми, кто только кое-как овладел способностью из букв составлять слова. И - странное дело - произведения эти читаются с любовью даже и малограмотными великороссиянами, несмотря на более или менее значительное отличие малорусского и великорусского наречий. Вот неопровержимое доказательство народности этих произведений и преимущества их пред галицкою и отчасти великорусскою литературою»⁹³.

Дуже прихильно було оцінено творчість письменниці і в надрукованій без підпису відповіді авторам надісланих до редакції поетичних творів («Од редакції»): «Наш Марко Вовчок, як бджола Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою. Без любові одна міць його таланту не помогла б йому; нічого б він не вдіяв і одним розумом; а то читаєш - не одірвешся од його речі, як в жнива од криничини: чується, віриться, що так, а не інако, помислив чи потужив, чи порадувався чоловік, як у його малюнку знято. [...] Намісник Шевченка, Марко Вовчок, ізріс далеко од батька у чужій науці, а перелетів таки чужі гори - порвав усі пута - не стомились міцні крила у молодого орляти - і спав він на чесну і просту дорогу - дійшов до самої душі народньої. Спасибі незліченне нашому Маркові молодому, да тільки його кругосвіт немаленький, його крила широкі - не стає йому всіх пір до льоту, якого бажає. Однак чим більш уваги буде до мови, чим більш їй шаноби, щоб,

⁹³ П...кій А. [*Пестержецкий А.Л.*] Заметка о народном языке // Основа. - 1861. - Апр. - С 29. Лобач-Жученко помилково розшифрував криптонім, вважаючи автором публікації міфічного І. Пилинського (див.: *Лобач-Жученко Б.Б.* 1) Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С 105; 2) О Марко Вовчок. - С 154). Також див.: *Дудко В.* Оголошення про вихід у світ чисел «Основи» // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - К., 2004. - Т. I. - С 595.

гнути, де не надломить, - тим незмірено більше буде і доброго діла нашого для України. Марко Вовчок - наша надія - все зможе»⁹⁴.

Дослідники принагідно висловлювалися у справі авторства цитованої публікації. Доманицький вважав автором її Куліша⁹⁵. Микола Зеров беззастережно трактував відповідну публікацію «Основи» то як редакційну⁹⁶, то як належну перу Куліша⁹⁷. Дорошкевич, запозичуючи аргументацію в Доманицького, зазначав, що «стиль статті сильно нагадує Куліша»⁹⁸. Дуже обережно висловлювався про авторство аналізованої редакційної відповіді Андрій Ковалівський, який, не наводячи аргументів, писав, що вона «може, [...] писана П. Кулішем»⁹⁹. Виглядає, що Зеров не надавав особливого значення питанню про авторство «основ'янської» публікації і про належність її перу Куліша писав - як і Доманицький та Дорошкевич - на підставі аналізу стилю. Така аргументація, однак, не є коректною з огляду і на загальні обмеження власне стилістичного аналізу як атрибуційної технології, і - особливо - на специфіку його застосування

⁹⁴ Од редакції // Основа. - 1861. - Апр. - С. 33-34.

⁹⁵ Див.: *Доманицький В.* Памяти Марка Вовчка (Марії Олександровни Маркович) // Рада. - 1908. - 27 іюля (9 серп.). - № 172. - С. 2; Листування Михайла Грушевського. - Т. 3. - С. 388 (лист Доманицького до Грушевського від 9 серпня 1908 р.). В одній зі студій Доманицький обґрунтував свій атрибуційний висновок у такий спосіб: «По стилю можна пізнати тут П. Куліша» (*Доманицький В.* Авторство Марка Вовчка. - С. 115).

⁹⁶ Див.: *Зеров М.* Українське письменство XIX ст. // Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т. 2 / Упоряд. Г.П. Кочура, Д.В. Павличка. - С 225.

⁹⁷ Див.: Там само. - С. 232.

⁹⁸ *Дорошкевич Ол.* Марко Вовчок // Твори Марка Вовчка: В 3 т. - Х.; К., 1931. - Т. 1. - С. 31. Висловивши відповідне атрибуційне припущення, дослідник, однак, цілком слушно зазначав поруч, що на початку 1860-х рр. популярність письменниці в українському суспільстві заперечувала «така авторитетна свого часу людина, як той же П. Куліш» (Там само).

⁹⁹ *Ковалівський А.* З історії української критики. - [Х.], 1926. - С. 12.

у даному випадку: міркування й висновки про авторство засновуються на зіставленні мовно-стилістичних особливостей досліджуваного тексту з автентичними писаннями лише гаданого автора. (Доказовіших - хоч однаково не завжди переконливих - результатів можна досягти, залучаючи до розгляду тексти ширшого кола потенційних авторів, до якого в даному випадку, безсумнівно, належить Білозерський).

Існують також інші важливі причини критично оцінити наявну атрибуційну пропозицію. Хронологічно близькі - «до-основ'янські» - висловлювання Куліша про Марка Вовчка, що їх містить, приміром передмова до альманаху «Хата» («Передне слово до громади»), свідчать про значно вимогливіше ставлення до розвитку творчості письменниці, ніж виявляє непідписаний автор квітневого числа «Основи». Так, Куліш писав у передмові до «Хати» про «Інститутку»: «Тут, здається, ступив він дальш од первих оповіданій; а все ще крізь картину пробиваються в нього натурщики й натурщиці, з котрих він посписував собі етюди. Самостайного творчества ми ще і в “Інститутці” не вбачаємо. Геній народний виносить на своїх крилах фантазію Вовчкову; сам автор не здолав і досі пробити нову дорогу народному генію, як-от Шевченко»¹⁰⁰. Сумарно оцінюючи твори Марка Вовчка, оприлюднені на час написання «Переднього слова до громади» (лютий 1860 р.), Куліш зазначав: «Його гарні, теплі етюдики з натури дають нам способ придивитись якнайближче до народнього обличчя. Не раз, не два натякне нам пан Вовчок і на глибину народного нашого духу; а все ще більш од нього осталось нам жадати, ніж він дає нам. Злинув він ясним соколом з-міждо людей, починающих писати, дійшов до межі

¹⁰⁰ *Куліш П.* Передне слово до громади: (Погляд на українську словесність) // Твори: У 2 т. - К., 1989. - Т. 2 / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М.Л. Гончарук. - С. 507. Питання про конкретні оцінки творів Марка Вовчка як вияв особливостей літературно-критичної концепції Куліша епохи «Основи» у цій статті не обговорюється.

самостайного творчества і - зупинився»¹⁰¹. Особливо важливими в досліджуваному контексті видаються висловлені в передмові до «Хати» Кулішеві зауваги про динаміку творчого розвитку Марка Вовчка: «[...] складаючи ціну талантам поетичним, ставимо ми високо Вовчкові оповідання, як почин новому якомусь ділу, а що з того вийде, те ще колись побачимо. Добра примітка отсе, що в два годи пан Вовчок не появив нічого нижчого од первих своїх оповіданій. Може, він почувається на щось і геть-то коштовніше і не хапається з великим ділом, щоб якнайповажніше його совершити»¹⁰².

Ці уривки з передмови до «Хати», як і наведені попереду дуже критичні Кулішеві оцінки «Трьох доль» і загалом «зарубіжної» творчості письменниці, настільки очевидно дисонують із панегіричним відгуком про Марка Вовчка у квітневому числі часопису за 1861 р., що ледве чи можна уявити Куліша автором відповідної публікації «Основи»¹⁰³. Крім того, суттєвою додатковою обставиною, що, на мій погляд, унеможлиблювала в даному

¹⁰¹ Там само. - С. 508.

¹⁰² Там само. Наведені Кулішеві міркування про творчість Марка Вовчка не залишили байдужими деяких її кореспондентів. Приміром Олександр Станкевич писав до неї 27 липня 1860 р.: «В предисловии к “Хате” Кулиш весьма семуудрствует на Ваш счет: Вы еще не проявили самостоятельного творчества, но народный гений, так сказать, создает Ваши рассказы и т[ому] подобн[ый] вздор» (104). Цінні міркування стосовно можливого впливу оприлюднених у передньому слові до «Хати» Кулішевих відгуків про Марка Вовчка на її пізнішу українську творчість (і спеціально на «Три долі») див.: *Максимович Т. [Могилянський М.] Марко Вовчок та його повість «Три долі» // Вовчок Марко. Три долі: Повість. - [К.], 1927. - С. 11-20.*

¹⁰³ Варто пригадати, що роком пізніше Куліш, публічно обговорюючи проблеми і перспективи розвитку української літератури, виразно розмежовував ранні твори Марка Вовчка (які він сам і редагував) і її прозу, надіслану до «Основи» із-за кордону: «Мы [...] находим удовольствие в чтении Квитки, Шевченка и лучших, первых рассказов Марка Вовчка [...]» (*Кулиш П. Ответ на письмо с Юга // Основа. - 1862. - Березиль (март). - С. 43.*)

випадку авторство Куліша (тим паче - авторство редакційного тексту), були його вкрай загострені тогочасні стосунки з Білозерським, про що вже йшлося.

Досліджувана редакційна відповідь, виглядає, належить перу Білозерського, який протягом майже всього періоду видання «Основи» прихильно ставився до письменниці, - попри їхні фінансові непорозуміння, що почалися вже влітку 1861 р. Заувага Недзвідського про те, що редактор «Основи» «не наважувався писати листи українською мовою»¹⁰⁴, оскільки не опанував її епістолярний стиль¹⁰⁵, не є коректною. Окрім українномовних вкраплень у листі Білозерського до письменниці від 4 листопада 1859 р., який, власне, і послужив підставою для хибного узагальнення, можна вказати, приміром, на його лист до Шевченка від 16 березня 1860 р.¹⁰⁶ «Основа» вмішувала українномовні тексти Білозерського неодноразово; слід назвати, зокрема, його виступ на Шевченковому похороні¹⁰⁷, вміщені - за підписом Ред. - передмови до публікації «Пан Падалица до пана Владимира Антоновича» («Дві слові од редакції»)¹⁰⁸ і до «Листів українки» Марусі Т. («Дві слові од нас»)¹⁰⁹, численні - підписані Ред. чи й непідписані - примітки до кореспонденцій «з місць»¹¹⁰.

¹⁰⁴ *Недзвідський, 59.*

¹⁰⁵ Див.: *Недзведский А.В.* Марко Вовчок в русском и украинском литературном окружении. - С. 40.

¹⁰⁶ Див.: Листи до Тараса Шевченка / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна, В.П. Мовчанюка, М.М. Павлюка та ін. - К., 1993. - С. 145.

¹⁰⁷ Див.: *Жемчужников Л.* Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. - 1861. - Март. - С. 6-7.

¹⁰⁸ Див.: Основа. - 1861. - Окт. - С. 136-137.

¹⁰⁹ Див.: Там само. - 1862. - Жовт. (сент.). - С. 108-109.

¹¹⁰ Матеріали стосовно атрибуції відповідних публікацій докладно розглянуто в моїй статті про Білозерського як редактора «Основи», що готується до друку. Як з'ясовано на підставі сумарного аналізу публікацій часопису, оприлюднених за підписом Ред. чи в журнальній «поштової скриньці» (назва її змінювалася: «Ответы редакции», «От редакции», «Од редакції»), - всі ці тексти належать перу Білозерського. Про належ-

Лист Марка Вовчка до Шевченка, написаний 8 (20) березня 1861 р., вже після смерті адресата, було оприлюднено в опублікованій у червневому числі «Основи» за 1861 р. невідомою статті «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга»¹¹¹ з такою - також дуже прихильною до письменниці - преамбулою: «В числе писем к Т. Гр. встретили мы письмо его *названої дочки*: кто она - угадать нетрудно. Невозможно было читать это письмо без особенного трогательного чувства: оно не застало уже Тараса Григорьевича в живых и так живо его напоминает»¹¹².

Названа «основ'яньська» публікація містить і ще одну згадку про письменницю, небезінтересну саме в контексті досліджуваної проблематики: «“Да пусть Марко Вовчок пишет хоть по-самоедски, - лишь бы в его писаниях была правда”, - сказал он [Шевченко] однажды по поводу вопроса, не следует ли высокоценному им

ність його перу статті «Недоразумение по поводу слова “жид”», опублікованої за підписом Ред., докладно див.: *Дудко В.* До історії полеміки між журналами «Основа» й «Сион»: атрибуційні уваги. - С. 52-60.

¹¹¹ [*Белозерский В.*] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // *Основа*. - 1861. - Июнь. - С. 11-12. У справі авторства див.: *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям різних лиц (1831-1861 г.) // *Киевская старина*. - 1882. - Т. IV. - Окт. - С. 67. Деякі дослідники помилково вважають автором цитованої публікації Михайла Максимовича (напр., див.: *Українські письменники: Біобібліографічний словник: У 5 т.* - К., 1963. - Т. 2 / Укл. М. Пивоваров, Т. Сингаївська, К. Федоритенко. - С. 678; *Калениченко Л.* Українська література XIX ст.: Напрями, течії. - К., 1977. - С. 185; *Лобач-Жученко Б.Б.* 1) Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С. 105; 2) О Марко Вовчок. - С. 154; *Райківський І.* Галичина на сторінках літературно-наукового місячника «Основа» (1861-1862 рр.) // *Українознавчі студії*. - 2005/2006. - № 6/7. - С. 304, 308; *Мельниченко В.* Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». - М., 2007. - С. 12, 460-463.

¹¹² [*Белозерский В.*] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга. - С. 11.

писателю обмежитися сочиненнями на одному українському мові»¹¹³. Це Шевченкове свідчення, на мій погляд, виразно прочитується як полемічна репліка Білозерського опонентам письменниці, котрі засуджували її за активну участь у російській журналістиці¹¹⁴. Як зазначав Дорошкевич, популярність письменниці в українській аудиторії «не знижувалася протягом усього існування “Основи”, хоч деякі найсвідоміші її друзі з обережністю ставились до її кар’єри російського письменника»¹¹⁵.

Наведені попереду Кулішеві сумарні оцінки «Трьох доль» було принаймні частково конкретизовано у його третій статті про українські повісті Миколи Гоголя із циклу «Обзор украинской словесности». Куліш принагідно зазначав стосовно «наших, собственно так называемых украинских писателей»: «Приступая к повести, они нередко забывают, что всякая произведенная ими в начале черта должна иметь органическую связь с дальнейшим рассказом: иначе в воображении читателя происходит хаос, который оставляет впечатление какого-то насилия, сделанного автором благороднейшей части нашего ума. Например, Марко Вовчок в “Трьох долях” прежде всего описывает уединенные пещеры в меловой горе, которые какая-то отшельница рыла в течение сорока лет. Это описание, сделанное с особенною, усиленною выразительностью, кладет в воображении читателя подмалевок повести и, при большей внимательности к предмету, имело бы для нее существенное значение. Но Марко Вовчок оставляет свою картину и остановившегося над нею читателя, во вред последовательности впечатлений, которые произведены им в нашем воображении, и уже под конец повести обращается опять к пещере в меловой горе, которая тут всего лучше и могла бы быть описана»¹¹⁶.

¹¹³ Там само. - С. 6.

¹¹⁴ Пор.: Калениченко Н.Л. Українська література ХІХ ст. - С. 185.

¹¹⁵ Дорошкевич Ол. Марко Вовчок. - С. 31.

Позицію Костомарова стосовно творчості Марка Вовчка, здавалося б, цілком однозначно було виявлено в його відомій «основ'янській» статті «О преподавании на южнорусском языке», вміщеній у травневому числі за 1862 р.: «Не можем мы не дорожить всем, что явилось замечательного в области нашего слова; произведения Квитки, Шевченка, Кулиша, Марка Вовчка составляют уже нашу народную славу [...]»¹¹⁷. Але невдовзі в «Основи» було вміщено повідомлення про те, що «в начале статьи г. Костомарова “О преподавании на южнорусском языке” [...] вставлено имя Марка Вовчка, о котором вовсе не упоминалось в рукописи автора»¹¹⁸. Цілком очевидно, що згадку про письменницю без погодження з Костомаровим міг додати лише редактор часопису¹¹⁹.

Пригадуючи часи видання «Основи» в написаних невдовзі після смерті Костомарова мемуарах про нього, Мордовець свідчив: «Из новых литературных светил ярче других блистала

¹¹⁶ Кулиш П. Обзор украинской словесности. V. Гоголь как автор повестей из украинской жизни. Статья третья // Основа. - 1861. - Сент. - С. 60-61.

¹¹⁷ Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке // Основа. - 1862. - Трав. (май). - С. 1.

¹¹⁸ [Белозерский В.] Поправка // Основа. - 1862. - Серп. (авг.). - С. 52. У численних передруках статті «О преподавании на южнорусском языке» відповідне текстуальне уточнення не враховано. Тож дослідники, звертаючись до її неавтентичного тексту, хибно трактують тогочасне ставлення Костомарова до творчості Марка Вовчка (напр., див.: *Смілянська В.Л.* Батьки й діти: (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. - К., 1991. - С. 193).

¹¹⁹ На той час Костомаров конфронтував із Білозерським і не брав ближчої участі в «основ'янських» справах (див.: *Дудко В.* Стаття Івана Лашнюкова «Об отношении галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник: Нова серія. - К., 2006. - Вип. 10/11. - С 370).

звезда г-жи Марка Вовчка; но о ней мне уже писал Костомаров, что она “начинает портиться”¹²⁰. Дату листа, два слова з якого було наведено у цитованих споминах, Мордовець не подав. Можна, однак, гадати, що він запозичив наведену оцінку Костомарова, неточно її відтворивши, з листа від 9 липня 1861 р., майже цілком наведеного у пізніше опублікованих споминах Мордовця. Закликаючи адресата більше писати, Костомаров зазначав: «Вы теперь едва ли не лучшая надежда наша. Шевченка нет, Марко Вовчок портится сильно»¹²¹. Імовірно, що ця заувага Костомарова про письменницю мала першопричиною художню якість тих-таки «Трьох доль», про власне ставлення до яких він, відтворюючи позиції Куліша й Білозерського у цитованому попередньому листі до Мордовця від 1 березня 1861 р., не висловлювався. Це тим більш імовірно, оскільки невідредаговані «Три долі» (за пізнішою оцінкою Єфремова, «без міри розтягнені», такі, що «вважають ненатуральністю, підсолодженням, подекуди просто афектованим тоном»¹²²) дуже виразно контрастували з «Народними оповіданнями», про які Костомаров писав у травневому числі «Современника» за 1859 р.: «Нигде не видно старания изобразить предмет как можно шире и нагляднее: автор довольствуется характеристическими чертами, и на всех его образах лежит отпечаток сжатости и выпуклости образов. В этом отношении в них есть что-то античное: как в великих произведениях древнего мира, в немногих чертах представляется многое, и оконченное созерцание продолжает свою работу в душе читателя рядом возбужденных мыслей и чувствований. Эта же способность отыскивать главные поразительные черты,

¹²⁰ *Мордовцев Д.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове. - С. 627.

¹²¹ *Мордовцев Д.Л.* Н.И. Костомаров по моим личным воспоминаниям // *Новь*. - 1888. - Т. XXII. - № 16. - С. 212.

¹²² *Єфремов С.* Історія українського письменства. - Вид. 4-е. Фотопереклад. - Мюнхен, 1989. - Т. II. - С. 68. Пор.: *Максимович Т.* [Могиланський М.] Марко Вовчок та його повість «Три долі». - С. 15-16.

убегать многословия и в немногом выражать многое отличает и те места, где изображаются чувства: нет здесь сентиментальности, в которую иногда впадают и даровитые писатели, увлекаемая желанием представить полнее и живее деятельность человеческого сердца»¹²³. Якщо припущення про невідповідність еволюції прози письменниці очікуванням Костомарова слушне¹²⁴, це все ж навряд чи було єдиною причиною, з якої Маркові Вовчку не знайшлося місця в «короткому списку» українських письменників, які «составляют уже нашу народную славу». Існували, на мою думку, й інші - загальніші - чинники, про які далі йтиметься.

10

Наприкінці 1862 р., однак, змінилося ставлення до Марка Вовчка і з боку Білозерського. У поданому до цензури 15 листопада¹²⁵ оголошенні про видання «Основи» у 1863 р. (залишилося неопублікованим), що містило і просторий список її авторів, редактор «Основи» не згадав про Марка Вовчка, хоча назвав кілька десятків менш помітних літераторів і власне кореспондентів

¹²³ *Костомаров М.* [«Народні оповідання» Марка Вовчка] // Твори: У 2 т. - К., 1967. - Т. 2 / Упоряд. і підгот. текстів Є.С Шабліовського та В.С. Бородіна; Приміт. В.С. Бородіна. - С. 394.

¹²⁴ На мій погляд, не є обґрунтованою версія Наталії Варганової, яка на підставі висловленого в листі Костомарова до Мордовця від 9 липня 1861 р. погляду його автора на творчу еволюцію Марка Вовчка беззастережно твердить, що відповідна оцінка зумовлювалася тогочасним критичним ставленням Костомарова до журналу «Современник», на сторінках якого літературний доробок письменниці трактувався позитивно (див.: *Варганова НА.* 1) Д.Л. Мордовцев и Н.И. Костомаров // Н.Г. Чернышевский: Статьи, исследования и материалы. - Саратов, 1999. - Вып. 13. - С. 241; 2) Д.Л. Мордовцев: Саратовские страницы биографии и творчества. - Саратов, 2003. - С. 79).

¹²⁵ Див.: Російський державний історичний архів. - Ф. 777. - Оп. 2 (1859 р.). - Спр. 127. - Арк. 11.

часопису¹²⁶. Ледве чи це був випадковий недогляд - адже, як би не оцінювати спонуки й обставини участі письменниці в «Основи», йшлося про одного з провідних її авторів. Якщо Костомаров не згадав про письменницю в оригінальному тексті статті «О преподавании на южнорусском языке», то це все ж - його суб'єктивний погляд (хоч і він опосередковано відображав позицію «Основи», оскільки Костомаров традиційно асоціювався у читачьких колах з її редакційним колом). У випадку ж Білозерського йшлося про викреслення Марка Вовчка з історії «живого» часопису у суто реєстраційному переліку авторів, який навіть за його неповноти передбачав селекцію шляхом виключення епізодичних, випадкових дописувачів. (Тим паче, що такі списки виконували в передплатних оголошеннях рекламну функцію: наявність впізнаваних імен привертала додаткову увагу потенційних читачів до видання). Якщо спробувати гіпотетично реконструювати персональні мотивації Білозерського, то найістотніше, виглядає, заважили його фінансові непорозуміння з письменницею. Це був ситуативний чинник, але, що важливо, актуальний саме у перебігу підготовки оголошення про видання «Основи» у 1863 р. Отримавши редакційний рахунок від 12 жовтня 1862 р., Марко Вовчок зазначала в листі до Марковича: «Що Білоз[ерський] напутав, так, мабуть, без попа і не розбереш. [...] Щось таке поробилося чудне» (1, 142)¹²⁷. Як можна припустити, про недовіру принаймні до деяких пунктів рахунку Марко Вовчок написала також до Білозерського. Якщо такий лист справді був, то саме він міг виявитися тим безпосереднім

¹²⁶ Див.: Там само. - Арк. 16. Лобач-Жученко, як свідчить один з його робочих зошитів, був обізнаний із названим оголошенням і звернув увагу на те, що Марка Вовчка у списку авторів «Основи» не згадано (див.: ІЛ. - Ф. 200. - Спр. 66. - Арк. 8 зв.). Дослідник, однак, не інформував про відповідну колізію, використовуючи архівний документ (див.: *Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С 127).

¹²⁷ Як зазначав Дорошкевич, рахунок від 12 жовтня 1862 р. «вразив М[арію] Олександрівну надмірними сумами» (IV, 551).

емоційним чинником, що зумовив рішення редактора часопису виключити письменницю зі списку його авторів¹²⁸.

Брандіс беззастережно твердив, що письменниця, зустрічаючись із Білозерським у Петербурзі напередодні припинення «Основи», залишила деякі призначені для неї «українські рукописи»¹²⁹. З огляду на висвітлені попереду матеріали цю документально не підтверджену тезу дослідника слід відхилити¹³⁰. Як можна гадати на підставі листування письменниці, під час її приїзду до Петербурга було обговорювано інші видавничі проекти, вже не пов'язані з «Основою». Про ці проекти відомо, зокрема, із листів Василя Слєпцова, який писав до Марка Вовчка 16 травня 1863 р.: «Я был вчера у Вас[илия] Михайловича], и он мне говорил, что для Вас собраны деньги, тысячи три, на случай, если Вы захотите взяться за ту работу, которую Вам предлагали прежде, т. е. за историю на народн[ом] языке и путевые заметки» (177)¹³¹. Згадувані в листах Слєпцова «путевые заметки» («путевые впечатления») - це, безсумнівно, «Листи з Парижа», написані на пропозицію Білозерського. 4 листопада

¹²⁸ Невдовзі, перебуваючи в Петербурзі (кінець 1862 р. - початок 1863 р.), Марко Вовчок дістала від Білозерського документальні обґрунтування тих пунктів рахунку, які попервах видавалися їй сумнівними (1, 145). Стосунки їхні нормалізувалися, і вже після припинення часопису Білозерський допомагав письменниці полагоджувати її видавничі справи (177-181; 1, 147-148; IV, 478-480).

¹²⁹ Брандіс Є. Марко Вовчок. - С. 220.

¹³⁰ У даному випадку, на мою думку, мав рацію Лобач-Жученко, який вважав, що Марко Вовчок тоді нічого не передала до редакції «Основи» (див.: Лобач-Жученко Б.Б. О Марко Вовчок. - С. 170).

¹³¹ Про намір Марка Вовчка писати «історію для дітей» відомо і з її листа до чоловіка, що постав близько 31 березня (12 квітня) 1863 р. (1, 144). 12 червня 1863 р. Слєпцов інформував Марка Вовчка: «Относительно же издания на малор[оссийском] языке Ваших путевых впечатлений и книги для народа Вас[илий] Михайлович] хотел написать сам. Я знаю только, что деньги на издание готовы, и от Вас будет зависеть ускорить приведение этого дела в исполнение» (178).

1859 р. він зазначав у листі до Марка Вовчка: «І знаєте, що мені прийшло на думку: як би то добре було, коли б Ви да написали кілька листів з-за границі в “Основу”? [...] Од Вас би навчились, що по-нашому можна писать і говорить ясно і розумно обо всіх речах на світі» (73). Але чи справді «Листи з Парижа», як вважається, Марко Вовчок призначала для «Основи»? Недзвідський зазначав: «Писались вони для “Основи”, але через закриття журналу письменниця передала їх до львівської “Мети”, де й з’явилися ці перші цікаві спроби художнього репортажу українською мовою з життя великого міста [...]»¹³². Федченко висловлювався в цій справі обережніше: «[...] коли в 1862 р. журнал “Основа” припинив своє існування, посилати, можливо, вже частково й написані нариси було нікуди»¹³³. Якщо запропонована в цій статті спроба реконструювати динаміку взаємин Марка Вовчка з «Основою» є переконливою, до міркувань Недзвідського і Федченка випадає поставитися критично. На мій погляд, три «Листи з Парижа», з яких два за життя письменниці побачили світ у часописі «Мета», було написано не для «Основи», а вже після припинення часопису, коли Марко Вовчок дістала пропозицію видати її «путевые заметки» окремо: навіть погасивши свій борг перед «Основою», вона не могла сподіватися від редакції так потрібного їй нового гонорару, оскільки знала про неплатоспроможність часопису, а за окреме видання мала дістати солідну винагороду. Як виглядає, роботу над «Листами з Парижа» було перервано

¹³² Недзвідський, 58. Розглядаючи відповідну публікацію, дослідник оперував неперевіреною бібліографічною інформацією - він зазначав слідом за Дорошкевичем (IV, 613), що «Листи з Парижа» з’явилися в «Меті» у 1863 р., а не у 1865 р., як було насправді (напр., див.: *Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. - С. 147-148; *Гончарук М.Л.* Твори Марка Вовчка в Галичині // Марко Вовчок: Статті і дослідження. - К., 1985. - С. 217).

¹³³ Федченко П.М. Марко Вовчок і преса. - С. 105.

з огляду на проблематичність видання їх у Російській імперії після появи Валуєвського циркуляра¹³⁴.

11

Розглянуті матеріали дають підстави зробити сумарні висновки стосовно історії участі Марка Вовчка в українському часописі, які цілковито спростовують твердження про те, що редакція «Основи» нібито гальмувала публікацію творів письменниці й систематично затримувала гонорарні виплати, оскільки «хотіла відштовхнути від журналу не дуже бажану співробітницю-демократку»¹³⁵, що в гуртку «Основи» до Марка Вовчка «ставились винятково прихильно», що там вона «користувалася винятковою популярністю і авторитетом»¹³⁶.

Марко Вовчок, яка жила з літературної праці, розглядала свою участь в українському журналі виключно як спосіб заробітку. Юрій Бойко-Блохин слушно зазначав: «Вона у своїх листах із-за кордону ні словечка не написала про духові змагання “Основи”, про зміст чисел журналу, її цікавило лише, чи міцно стоїть журнал матеріально, чи можна рахувати на гонорари»¹³⁷.

¹³⁴ Значно ширша російська версія відповідного публіцистичного циклу - «Отрывки писем из Парижа» (13 листів) - побачила світ у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» у 1864 р. Не вивчаючи докладно історії створення «Листів з Парижа», Микола Гончарук беззастережно - але, на мій погляд, безпідставно - зазначав: оскільки російський варіант двох перших листів «був надрукований у лютневих номерах «Санкт-Петербургских ведомостей» за 1864 р., а український з'явився тільки наступного року (червень-липень), можна з певністю стверджувати первинність російського тексту, а створення українського віднести до початку 1865 р.» (*Гончарук М.Л.* Твори Марка Вовчка в Галичині. - С. 217).

¹³⁵ *Недзвідський, 55.*

¹³⁶ *Бернштейн МД.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х рр. XIX ст. - С. 159, 193.

¹³⁷ *Бойко Ю.* Хто написав «Народні оповідання» Марка Вовчка? // *Вибране.* - Heidelberg, 1990. - Т. IV. - С. 233. Показова деталь: 28 липня

Про це виразно свідчать і висвітлені матеріали, і такий, при-
міром, пасаж із листа Тургенєва до Варвари Карташевської від
22 листопада (4 грудня) 1860 р.: «Я часто вижу здесь Марью
Александровну Маркович - и она работает - но если “Основа”
так худо пойдет, это будет очень горестно для нее, ибо она имен-
но на “Основу” и надеется для помещения своих произведений
и получения за них деньги»¹³⁸. Український часопис, однак, не
міг цілком забезпечити Марка Вовчка фінансово - на відміну від
набагато розвинутішої російської літературної журналістики.
Письменниця друкувала переклади своїх українських творів
і оригінальні російські тексти у провідних часописах («Русский
вестник», «Русское слово», «Русская беседа», «Отечественные
записки», «Современник», «Библиотека для чтения»).

Розглядаючи сутнісні причини охолодження «основ'ян» до
Марка Вовчка, слід назвати передовсім фактичну відмову Мар-
ка Вовчка від активнішої участі в українському часописі, суто
прагматичний підхід письменниці до видання. Як зрозуміло, не
було таємницею для вужчого «основ'янського» гуртка і те, що
своїх фінансових зобов'язань перед часописом Марко Вовчок не
виконувала. Ці обставини й зумовлювали задокументовану ди-
наміку реакцій найпомітніших учасників «Основи». На зміну
ставлення Куліша й Костомарова до письменниці, безсумнівно,
впливали також суто естетичні чинники (у випадку Куліша -
відхід її в «зарубіжних» творах від власне «живої етнографії»),
на ситуативну зміну позиції Білозерського - фінансові непоро-
зуміння. Ясна річ, і Костомаров, і Білозерський своїми викрес-
леннями вчинили некоректно: Марко Вовчок таки становила
вже й на той час «нашу народную славу», тим паче належало

1863 р. Слепцов писав до Марка Вовчка: «“Основа” давно уже не издает-
ся. Неужели Вы этого не знаете?» (181); у цитованому виданні вказано
помилкову дату листа - 27 липня 1863 р.

¹³⁸ *Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем. Письма. - Т. 4. - С. 267.* На-
ведені рядки постали як відгук Тургенєва на інформацію про передплат-
ні проблеми «Основи».

назвати її в реєстрі авторів «Основи». Але ці факти - сторінки реальної історії часопису, яку випадає передовсім ретельно відтворювати, а не оцінювати.

**Виктор Дудко. Марко Вовчок в журнале «Основа»:
реалии и мифы**

В статье впервые целостно исследована история участия Марко Вовчок в украинском журнале «Основа». Воссозданы обстоятельства публикации ее рассказов и повестей в журнале, уточнена хронология выплаты авторского гонорара, рассмотрены синхронные отзывы В. Белозерского, ведущих авторов издания Н. Костомарова и П. Кулиша о произведениях писательницы. Значительное внимание уделено дискуссионным аспектам темы.

Ключевые слова: *литературная печать, редактор, литературный гонорар.*